

ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

JOURNAL OF PSYCHOLOGY RESEARCH

VOLUME 27 (10)

Дніпро
2021

ISSN (Print): 2663-2950

ISSN (Online): 2652-2969

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 5 від 17.12.2020 р.)

Науковий журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 23096-12936ПР від 11.12.2017 р.)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «Б»

(Наказ Міністерства освіти і науки України № 88 від 02.07.2020 р.)

Електронна сторінка видання - <http://www.psyresearch.dp.ua/index.php/psy>

Рецензенти:

д.психол.н., проф. Д.М. Харченко

д.психол.н., доц. М.Г. Ткалич

Редакційна колегія:

д.психол.н., проф. І.Ф. Аршава (*відповідальний редактор*); д.психол.н., проф., член-кор. НАПН України Е.Л. Носенко (*заступник відповідального редактора*); к.психол.н., доц. Д.С. Волков; д.психол.н., проф. І.Д. Пасічник; д.психол.н., проф. Л.Ф. Бурлачук; д.психол.н., проф. Н.Ф. Шевченко; д.н., проф. психол. Ш. Шварц (Ізраїль); д.н., проф. психол. Ф. Крамер (США); д.психол.н., доц. О. Колесовс (Латвія); к.психол.н., доц. А.А. Бунас (*відповідальний секретар*).

Журнал публікує рецензовані наукові статті та огляди з різноманітних актуальних проблем загальної психології, соціальної психології, політичної психології, психології управління, організаційної психології, психології масових комунікацій, психології сім'ї, вікової та педагогічної психології, клінічної психології, військової психології, етнопсихології, психології професійної діяльності, гендерної проблематики, методології досліджень у психології.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Журнал публикует рецензированные научные статьи и обзоры по различным актуальным вопросам общей психологии, социальной психологии, политической психологии, психологии управления, организационной психологии, психологии массовых коммуникаций, психологии семьи, возрастной и педагогической психологии, клинической психологии, военной психологии, этнопсихологии, психологии профессиональной деятельности, гендерной проблематики, методологии исследований в психологии.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The journal publishes peer-reviewed scientific papers and reviews on various topical issues of general psychology, social psychology, political psychology, management psychology, organizational psychology, psychology of mass communication, family psychology, psychology of professional activity, developmental and educational psychology, clinical psychology, military psychology, ethnic psychology, gender issues and methodology of research in psychology.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

ЗМІСТ

БОГУЧАРОВА О.І., ДАНИЛЮК І.В. Особистісні чинники, психологічна акультурація та міжкультурна адаптація студентів-мігрантів Сходу України	4
БОРОДІНЧИК О.О., КУБРИЧЕНКО Т.В. Специфіка зв'язку перфекціонізму та самоставлення до фізичного “Я” у жінок-користувачок косметологічних послуг	15
БУНАС А.А., ДИБА Ю.С. Егоцентризм як один з чинників незадоволеності особи міжособистісними стосунками	27
ВОЛИНЧУК О.В. Особливості психологічних меж і стилів мислення студентів та викладачів	35
ДИСА О.В., ОПИХАЙЛО О.Б. Особливості часової перспективи представників малого і середнього бізнесу в умовах пандемії COVID-19	41
ЛЕВИТ Л.З. Эгоистический и гедонистический парадоксы: психологическое исследование философских загадок	51
НОСЕНКО Е.І., АРШАВА І.Ф. Особистісні показники схильності індивідуума до переживання позитивного ескапізму і форми її прояву	59
ТКАЧЕНКО Н.В. Особливості зв'язку професійної мотивації з ціннісними орієнтаціями у адвокатів	69
ШЕВЧЕНКО Н.Ф. Особливості розвитку професійної свідомості майбутніх вчителів у процесі професійної освіти	81

CONTENTS

BOHUCHAROVA O., DANYLIUK I. Personal factors, psychological acculturation and intercultural adaptation of students-migrants of Eastern Ukraine	4
BORODINCHUK O., KUBRYCHENKO T. Specifics of the relationship between perfectionism and self-attitude to physical self of female users of cosmetology service	15
BUNAS A., DYBA U. Egocentrism as one of the factors of interpersonal relationship dissatisfaction	27
VOLYNCHUK O. Peculiarities of psychological boundaries and students' and teachers' styles of thinking	35
DYSA O., OPIKHAILO O. Time perspective features among small and medium-sized business owners under the COVID-19 pandemic	41
LEVIT L. Egoistic and hedonic paradoxes: psychological investigation of the philosophical riddles	51
NOSENKO E., ARSHAVA I. Personality precursors and forms of manifestation of the positive escapism	59
TKACHENKO N. Peculiarities of relationship between professional motivation and value orientations of the lawyers	69
SHEVCHENKO N. Features of professional consciousness development of the future teachers in the process of professional education	81

УДК 159.9:316.6

DOI: <http://doi.org/10.15421/102101>

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ, ПСИХОЛОГІЧНА АКУЛЬТУРАЦІЯ ТА МІЖКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ-МІГРАНТІВ СХОДУ УКРАЇНИ

PERSONAL FACTORS, PSYCHOLOGICAL ACCULTURATION AND INTERCULTURAL ADAPTATION OF STUDENTS-MIGRANTS OF EASTERN UKRAINE

Богучарова О.І.

д.психол.наук, доц., професор кафедри юридичної лінгвістики та практичної психології, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
bogucharova_o@i.ua

Данилюк І.В.

д.психол.н., проф., член-кор. НАПН України, декан факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
dank07@ukr.net

У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми акультурації студентів – внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з неконтрольованих територій Сходу України та емпіричного дослідження зв'язку стратегій акультурації, міжкультурної адаптації та особистісних чинників акультурації. Молоді переміщені особи юнацького віку, які акультурувалися, відрізнялися місцем акультурації. Отримані результати демонструють суттєві відмінності студентів-переселенців у виборі стратегій акультурації залежно від місця проживання – інтегративна/асимілятивна стратегія залежно від того, це мегаполіс чи маленьке містечко, та типу психологічної адаптації – переживання відчуття благополуччя за соціальних або внаслідок особистісних чинників відповідно у Дніпрі або Северодонецьку. Акультураційні очікування вибірки місцевих студентів щодо студентів-переселенців у обох містах включають достатньо високий асимілятивний потенціал, що опосередковано негативно впливає на психологічне благополуччя студентської молоді з невідконтрольованих територій. Результати кореляційного аналізу підтвердили гіпотезу щодо впливу на акультурацію екстраверсії, відкритості досвіду та нейротизму.

Ключові слова: акультурація, акультураційні стратегії, акультураційні очікування групи місцевих студентів, психологічна і міжкультурна адаптація, українські молоді внутрішньо переміщені особи, студенти.

Acculturation strategies have been an integral and essential part in the field of acculturation study. Modern researchers, specifically J. Berry, C. Ward, A. Kennedy, A. Furnham, S. Bochner, T. Stefanenko, N. Lebedeva, M. Piren, O. Shlyagina, V. Krisko, S. Baklushinsky define psychological acculturation as a process of entering new cultural environment, which is characterized by the changes in the individual set of values, personality traits, level of life satisfaction, role behavior and social attitudes. The problem of acculturation in the East Ukrainian youth migrant's students or Inner Displaced Persons (IDPs) is not thoroughly researched, therefore requires further investigations.

The objective of this paper is to consider the specifics of the relationship of the personality traits and parameters of the acculturation strategies and intercultural adaptation in the IDPs' youth.

Applied psychodiagnostic techniques were used: "Scales of identification of strategy of acculturation" and "Questionnaire" of MIRIPS project by D. Berry; "Questionnaire of the adaptation of a person to the new socio-cultural environment" (APSCE) by L. Yankovsky; "Five-Factor questionnaire" "NEO FFI" by R.R. McCrae, P.T. Costa; "Scale of life satisfaction" by Diener; "Scales of psychological well-being" by C. Ryff.

The sample included 121 of Dnipro and Severodonetsk Universities' testees. We have revealed that the East Ukrainian's students choose an acculturation integration strategy more often. Also, according to the results, it has been shown that at the tendency level are the assimilation's strategy. The research data indicate certain adaptation problems of IDPs' youth: the Severodonetsk's students are more nostalgic, their emotional condition is often characterized by being more in acculturation stress. A comparative analysis with the t-test has been found that the Severodonetsk's students have higher levels of the Neuroticism compared with Dnipro' students. The correlation analysis results confirm the hypothesis about the importance for effective intercultural adaptation of such traits as Extroversion and Openness to new experience.

Keywords: acculturation, acculturation strategies, acculturation attitudes of local student's youth community, psychological and intercultural adaptation, Ukrainian Inner Displaced Persons (UIDPs), students.

Постановка проблеми. За оцінками експертів ООН, XXI вік – століття масштабних міграційних рухів. Недарма люди, що мігрують та емігрують, вже давно опинилися у фокусі уваги науковців, політиків, економістів та інших фахівців. В українському суспільстві міграція є суспільно значущою проблемою, враховуючи територіальне положення країни – між Сходом та Заходом, у самому географічному центрі Європи. Сьогодні в Україні міграція – переселенський потік «недобровільних» мігрантів зі статусом внутрішньо переміщеної особи (далі – ВПО) з непідконтрольних територій Сходу України, зокрема Донбасу, – сягнула 1,5 млн. Щоправда проблема криється не тільки в цифрах. Локальний військовий конфлікт, який і досі триває на Сході України, «оголив» відмінності умов міжкультурної адаптації та взаємодії україноцентричних та російськоцентричних груп українського суспільства, а також розбіжності в глибинних диспозиційних рисах особистостей щодо належності до різних груп. Сучасні «білі плями» міжкультурної взаємодії та акультурації аналізує невелика когорта вітчизняних науковців (Аршава, Гузь, 2017; Курапов, 2015 та ін.). Проте ці проблеми потребують негайного вирішення, оскільки відмінності акультурації україномовних і російськомовних груп населення і, зокрема, представників студентської молоді серед цих груп можуть стати джерелом міжкультурних конфліктів, непорозумінь, ворожості, національної інтолерантності. Тим більше, що освіта молодих переселенців як на транскордонних українських територіях, що прилягають до території військового конфлікту, так і загалом в Україні, по-перше, попри все поширює ідеї важливості культурного розмаїття і поваги до відмінностей та міжкультурної комунікації; по-друге, територіально позначає райони, де контакти між різними культурами – українською та російською – є найбільш плідними.

Як відомо, міжкультурну взаємодію та акультурацію, які мають потужний зв'язок з адаптацією, зумовлюють контексти акультурації. Тому теоретичний і практичний інтерес становить питання про те, як російськомовні групи населення взаємодіють в українському просторі, якщо цей простір є україноцентричним, хоча і вміщує значний російськомовний компонент.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до проблем акультурації проявився в середині 50-х рр. XX ст. у США. В акультураційних дослідженнях американських авторів встановлено, що ядром успішної соціальної інтеракції є мовні здібності разом із комунікативною компетентністю (Masgoret&Ward, 2006), які становлять частину більш широкого конструкту соціокультурних адаптації та акультурації. Багатьма вченими доведено, що мовна комунікативна компетентність як складова конструкту соціокультурних адаптації та акультурації в країні перебування позитивно корелює з успішним пристосуванням та міжкультурною взаємодією і толерантністю (Yang, 2005). Крім того, у вищезазначеному конструкті дослідники виділяють два протилежних чинники, що пов'язані з акультурацією: 1) ідентифікацію з

рідною, «материнською», «домашньою» культурою, яка сприяє психологічному благополуччю, психологічній адаптації та ґрунтується на глибинних диспозиційних рисах особистості; 2) ідентифікацію з культурою країни перебування, що зумовлює ефективну соціокультурну та соціально-психологічну адаптацію та ґрунтується на успішності реалізації соціальних компетенцій та ефективній міжкультурній взаємодії.

Попри наявність конструктів соціокультурних адаптації та акультурації розрізняють контекст, або умови, орієнтації чи спрямованість (стратегії) і результати акультурації. Серед умов акультурації виділяють: особливості ставлення корінної громади до мігрантів-переселенців; особливості самої групи мігрантів як колективного суб'єкта (етнічна життєстійкість, сприйняття міжгрупової загрози тощо); індивідуально-психологічні особливості (глибинні диспозиційні особистісні риси, демографічні показники, цінності тощо).

З теоретичної точки зору проблеми адаптації вимушених мігрантів активно розробляються в межах парадигми соціальних умінь та культурного навчання в теорії соціальної підтримки (Cohen&Noberman, 1983), де висунуто тезу про те, що, зберігаючи під час переїзду на нове місце своє звичне етнокультурне оточення, традиційний устрій життя, у мігрантів з'являється можливість уникнути або принаймні знизити труднощі акультурації. Крім того, англійські та російські вчені розглядають акультураційні проблеми мігрантів крізь призму смислового неврозу та смисловтрати, що зумовлено ситуацією невизначеності майбутнього, темпом зрушень в житті особи, обсягом культурної продукції, яку потрібно засвоїти в стислі терміни (Асмолов, 2001). Також акультураційні проблеми, що виникають у житті мігрантів, пов'язують із високою їх агресивністю та низьким рівнем адаптивності поведінки.

Розглядаючи орієнтації чи спрямованість – стратегії акультурації – зазвичай їх розрізняють за двома моделями та критеріями: розмірністю (dimensionality) та специфічністю області акультурації (domainspecificity). Так, залежно від розмірності виділяють одновимірну модель акультурації та двовимірну модель бікультуралізму. Одновимірна модель передбачає лише одну змінну – прийняття культури більшості. Двовимірна модель бікультуралізму (bidimensional model of acculturation) як більш поширена припускає наявність двох незалежних змінних, що приводять, з одного боку, до збереження «домашньої» культури й культурної спадщини, а з іншого – до адаптації та пристосування до нового культурного оточення за типом міжкультурної взаємодії. В результаті комбінації орієнтацій на збереження власної («домашньої») культури та культури країни перебування за двовимірною моделлю бікультуралізму виділяють чотири стратегії акультурації: інтеграція, асиміляція, сепарація та маргіналізація (Berry, 2006). На жаль, як свідчать дані досліджень, у двовимірній моделі акультурації Дж. Беррі ймовірно виникнення серйозних конфліктів у ході пристосування до нового соціокультурного середовища, джерелом яких є насамперед процес міжкультурної взаємодії, а не культурні відмінності самі по собі. Ці модельні

підходи до акультурації дають можливість виокремити такі міжкультурні відносини у сфері освіти: сприятливі, позитивні, мультикультурні, або ж несприятливі, негативні, монокультурні.

Вибір стратегій акультурації пов'язано з результатами акультурації, а саме з успішною соціальною й соціокультурною та психологічною адаптацією. Наукові конструкти адаптації різні за своїми характеристиками: психологічна апелює насамперед до внутрішніх чинників особистості (психоемоційні змінні, психологічне й суб'єктивне благополуччя, задоволеність життям, особистісні диспозиційні риси), соціальна і соціокультурна адаптація визначаються в термінах поведінкових умінь і навичок життя в іншій культурі (соціальні змінні) (Berry, 1997).

Зважаючи на сьогоденні виклики для України та актуальність процесів внутрішньої міграції, **метою дослідження** було обрано особистісні чинники успішності вибору стратегій акультурації та ефективної соціальної адаптації студентської молоді з непідконтрольних територій Сходу України з урахуванням ефектів соціального контексту акультурації (Дніпро – великий поліс, Северодонецьк – невелике місто).

Матеріали та методи. Емпіричне дослідження розгорталось протягом 2015-2018 рр. Організаційне опитування проводилося у двох регіонах – у м. Дніпро (Південний Схід) та м. Северодонецьк (Схід України). Порівнюючи соціальний контекст акультурації цих двох міст і двох регіональних осередків, можна дійти висновку, що насамперед вони є урбанізованими промисловими центрами з потужною російською громадою. За таких умов очевидно, що навряд чи переважно російськомовні групи студентів Сходу будуть зазнавати великого тиску дискримінації та нерівності, що мають перешкоджати їх інтеграції як тимчасових внутрішніх мігрантів і переселенців, погіршувати результати акультурації та адаптації в межах українського контексту акультурації. *Вибірку дослідження* склали вимушені переселенці, студенти (61 особа) та пересічні місцеві мешканці, студенти вишів Дніпра та Северодонецька (62 особи віком від 17 до 28 років відповідно). Загальний обсяг вибірки студентської молоді – 123 особи (Mage=19,8 років), де 49 % – хлопці, 51 % – дівчата. Тривалість перебування студентів-переселенців у Дніпрі та Северодонецьку на час проведення дослідження склала від 6 міс. до 1 року – 38,5 %, від 1 до 1,5 року – 47,5 %, від 1,5 міс. до 2 років – 12,1 %, понад 2 роки – 1,9 %. Студенти заповнювали анкету тричі впродовж 1-го, 6-ти та 12-ти місяців перебування, та тричі щороку, починаючи з 2016 до 2018 рр.

Емпіричне дослідження було реалізоване із застосуванням «Шкали виявлення стратегій акультурації» (Berry, 1989), «Опитувальника ставлення приймаючого населення до мігрантів» в адаптації Н. Лебедевої, О. Татарко (Berry, MIRIPSpject, 2006); «Опитувальника адаптації особистості до нового соціокультурного середовища» Л. Янковського в модифікації Т. Стефаненко, М. Панова (АОКСС) (2004); «Шкали задоволеності життям» Е. Дінера в адаптації Д. Леонтьєва, Є. Осіна (2008); «П'ятифакторного

особистісного опитувальника «NEOFFI» за модифікацією С. Бирюкова, М. Бодунова (McCrae, John, 1992, 2004).

Для пошуку значимих розбіжностей серед студентства в різних за місцем перебування групах використовувався t-критерій Стюдента. Обробка даних здійснювалася за допомогою статистичних методів, зокрема багатовимірного кореляційно-дисперсійного аналізу. Кореляційний аналіз проведено із застосуванням г-критерію лінійної кореляції Пірсона. Результати дослідження оброблено за допомогою пакета прикладних програм Microsoft Excel і STATISTICA 21.0.

Обрані методи, підхід до організації науково обґрунтованого емпіричного дослідження були спрямовані на забезпечення комплексного аналізу зв'язку особистісних рис студентів-мігрантів із їх показниками стратегій акультурації, адаптації та диференціації. Кожна окрема методика мала цільове спрямування та водночас доповнювала і розширювала інформацію про внесок певних характеристик особистісних рис студентів-переселенців в успішну міграцію.

Результати та їх обговорення. Аналіз отриманих емпіричних даних за середніх змінних дослідження в групах студентів – вимушених переселенців та пересічних мешканців вишів Дніпра та Северодонецька (табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення змінних стратегій акультурації та їх порівняння у студентів зі Сходу України – переселенців до Дніпра та Северодонецька

Змінна	Усереднені показники		t-критерій	p*
	Студенти-переселенці Сходу України			
	Дніпро (N=31)	Северодонецьк (N=30)		
Асиміляція	9,72	7,68	1,97	0,05
Сепарація	8,65	8,34	0,67	
Інтеграція	14,72	10,08	3,43	0,01
Маргіналізація	4,72	5,26	-1,76	
Змінна	Студенти місцевих вишів		t-критерій	p*
	Дніпро (N=31)	Северодонецьк (N=31)		
	«Плавильний котел»	8,26		
Сегрегація	7,66	7,25	0,19	
Інтеграція (мультикультуралізм)	9,01	11,86	-2,49	0,01
Виключення	5,83	7,86	-1,99	0,05

Як свідчать результати таблиці, орієнтація на інтеграцію вища у студентів-переселенців Дніпра, аніж у студентів-переселенців Северодонецька. Тобто хоча студенти-переселенці переважно всі налаштовані на «інтеграцію» за двовимірною моделлю акультурації ($p \leq 0,01$) (табл. 1), тим не менш у Дніпрі вони більше толерують принципи мультикультуралізму. Попри це винайдений інтеграційний ефект у вигляді

акультураційних очікувань студентів-мешканців Дніпра менш виразний, ніж студентів-мешканців Северодонецька (9,01/11,86 – за середніми змінних стратегій акультурації Дніпро/Северодонецьк, при $p \leq 0,01$). Останні більш налаштовані на міжкультурну взаємодію зі студентами ВПО Сходу України, ніж місцеві студенти Дніпра. Але водночас у студентів-мешканців Северодонецька вищий ізоляціоністський ефект щодо приїжджих студентів порівняно зі студентами-мешканцями Дніпра.

При цьому в обох містах у місцевої студентської молоді асимілятивний ефект за типом «плавильний котел» ($p \leq 0,01$) представлено в соціальному контексті акультурації. Характерно, що в Дніпрі цей ефект більш вагомий та дорівнює показнику вибору асимілятивних акультураційних стратегій самими студентами-переселенцями. У Северодонецьку цей ефект у соціальному контексті акультурації представлено менш вагомо, і показник асимілятивних акультураційних очікувань городян нижчий щодо вибору переселенської асиміляції. Крім того, у місцевої студентської молоді, яка мешкає в Дніпрі, ймовірність цього очікуваного негативного асимілятивного ефекту вдвічі вища та має значущі розбіжності ($p \leq 0,01$) порівняно з тим самим негативним асимілятивним ефектом у студентської молоді місцевої громади Северодонецька. Звісно, що за середніми показниками асимілятивні очікування місцевої молоді дещо нижчі, ніж «інтеграція», але досить потужні. Критеріальний показник акультураційних очікувань щодо «інтеграції» на рівні $p \leq 0,01$, щодо «асиміляції» – $p \leq 0,01$, «виключення» – $p \leq 0,05$. Іншими словами, непрямі ефекти впливу соціального контексту акультурації в частині асимілятивного акультураційного потенціалу приймаючої громади Дніпра на задоволеність життям і суб'єктивне благополуччя студентів-переселенців пов'язані від'ємно і негативно, тоді як ці ж непрямі ефекти контексту акультурації в приймаючій громаді Северодонецька хоча начебто й пов'язані більш позитивно з благополуччям студентів-переселенців, однак і більш суперечливі та конфліктні, оскільки вміщують ефекти маргіналізації та сепарації (виключення).

Наступним етапом в цьому дослідженні стало визначення ступеня успішності адаптації й ефективності пристосування особистості студентів-переселенців до нового соціокультурного середовища Дніпра та Северодонецька за тестом Л. Янковського. Результати цієї діагностики свідчать про те, що в соціокультурній адаптації всіх українських студентів-переселенців показники «позитивних» параметрів пристосування особистості та ефективних типів адаптації («задоволеність», «інтерактивність») вищі, ніж «негативних» («конформність», «депресивність», «ностальгія», «відчуження») (табл. 2).

За шкалою «задоволеність» щодо всієї вибірки студентів зі Сходу результати розподілилися так: 18 студентів – високий рівень, 30 – середній рівень, 14 – низький рівень. Зазначимо, що якщо спочатку студенти-переселенці з Дніпра демонстрували кращі показники за позитивними шкалами адаптивності та більшу гнучкість в адаптивних стратегіях, були активно орієнтовані на зміну зовнішнього соціального контексту

аккультурації та прийняття норм порівняно зі студентами-переселенцями із Северодонецька, то з плином часу останні, починаючи з низьких значень у перших зрізах по всіх позитивних шкалах та середніх і середньовисоких значень за негативних шкал («конформність», «депресивність», «ностальгія», «відчуження») наздогнали днірян за всіма показниками. Попри це показники «відчуження» зросли, особливо в Дніпрі, а «ностальгії» – суттєво впали.

Таблиця 2

Середні значення змінних міжкультурної адаптації та їх порівняння у студентів зі Сходу України – переселенців до Дніпра та Северодонецька

Змінна	Усереднені показники		t-критерій	p*
	Студенти-переселенці Сходу України			
	Дніпро (N=31)	Северодонецьк (N=30)		
Задоволеність	10,92	8,67	2,49	0,01
Інтерактивність	9,65	8,34	0,67	
Конформність	6,47	7,08	0,83	
Депресивність	4,72	4,26	-1,76	
Ностальгія	4,26	7,14	2,63	0,01
Відчуження	5,66	5,25	0,19	

Примітка: високий рівень – сума балів ≥ 12 , середній 6–12, низький ≤ 6 балів

Загалом дані свідчать про достовірно позитивний перебіг адаптації студентів-переселенців Северодонецька як зразкового переселення вимушених мігрантів до малих міст. Водночас адаптація студентів у Дніпрі, де вони як переселенці до великого полісу – зразкового місця збереження ключових особливостей власної регіональної культури з одночасним прийняттям елементів культури української більшості – втратили свої переваги перед жителями-мігрантами з малих міст.

На наступному етапі дослідження ми, по-перше, дослідили міжгрупові відмінності вимушених студентів-мігрантів за диспозиційними рисами, бо успішність аккультурації залежить не лише від соціального оточення (соціальних впливів), а й від інтегральних властивостей людини, по-друге, провели кореляційний аналіз (за r-критерієм лінійної кореляції Пірсона) типу зв'язку диспозиційних рис із показниками шкал психологічного благополуччя та задоволеності життям.

Таблиця 3

Міжгрупові відмінності у студентів зі Сходу України – переселенців до Дніпра та Северодонецька

Глибинні диспозиційні риси особистості	Середні значення		t критерій Стьюдента	p**
	Група студентів 1 Дніпро (N=31)	Група студентів 2 Северодонецьк (N=30)		
Екстраверсія	56,77	45,22	5,079	0,000
Доброзичливість	55,34	56,71	-0,608	

Сумлінність	55,24	57,62	-0,811	
Нейротизм	40,22	55,30	-6,330	0,000
Відкритість досвіду	62,41	55,47	3,851	0,000

Як видно з таблиці 3, групи 1 і 2, сформовані зі студентів Сходу України – переселенців до Дніпра та Северодонецька, відрізняються на статистично значущому рівні трьома глобальними рисами: «екстраверсією», «нейротизмом» і «відкритістю досвіду», це дає підстави для висновку про наявність вірогідного зв'язку феномену акультурації з вирішенням людиною соціальних завдань у зовнішньому більш складному й зовнішньому менш складному акультураційному контексті, що потребують внесення свого набору особливих особистісних чинників. Так, якщо у студентів зі Сходу України – переселенців до Дніпра більш затребуваними є риси «екстраверсії» і «відкритості досвіду», то переселенці із Северодонецька виявляються більш вразливими на «нейротизм». Іншими словами, досліджуючи акультурацію в українському суспільстві, варто враховувати той факт, що внутрішньо переміщені особи, зокрема студенти-переселенці зі Сходу, в переважній більшості в малих містах відчувають значно більший рівень акультураційного стресу, ніж у великих містах. Проте, як відомо, наявність акультураційного стресу сприяє вибору асиміляції як акультураційної стратегії, що додатково ускладнює пристосування індивіда до свого оточення.

Отже, цілеспрямована адаптивна активність людини в зовнішньому акультураційному контексті, рівень якої звичайно вищий у великому місті, впливає на результати досягнення нею успіху при вирішенні ускладнень, які виникають в її діяльності, зокрема в соціокультурній сфері.

Таблиця 4

Середні значення змінних суб'єктивного і психологічного благополуччя та їх порівняння у студентів зі Сходу України – переселенців із Дніпра та Северодонецька

Змінна	Усереднені показники		t-критерій	p*
	Студенти-переселенці Сходу України			
	Дніпро (N=31)	Северодонецьк (N=30)		
Шкала задоволеності життям	19,02	22,87	-3,749	0,001
Шкала психологічного благополуччя (заг. показник)	79,65	78,34	0,67	

Після аналізу результатів можна стверджувати, що схильність до акультураційного стресу виявляється пов'язаною й з динамікою змін в особистісних ресурсах суб'єктів міграції і впливом певних особистісних чинників. Це підтверджують і результати кореляційного аналізу. У переселенців з Дніпра існують від'ємні зв'язки між «конформністю» ($r=-0,487$ при $p\leq 0,01$) та «нейротизмом» і прямі з «екстраверсією» ($r=0,331$

при $p \leq 0,05$); прями між «відчуженням» і «нейротизмом» ($r=0,544$ при $p \leq 0,01$) та від'ємні між «відчуженням» і «екстраверсією» ($r=-0,344$ при $p \leq 0,01$); від'ємні між «відчуженням» і «відкритістю досвіду» ($r=-0,437$ при $p \leq 0,01$).

У переселенців із Северодонецька щільність усіх цих зв'язків тільки збільшується. Крім того, до картини множинних негативних кореляцій додаються прями зв'язки між «депресивністю» і «ностальгією» ($r=0,369$ при $p \leq 0,01$); «депресивністю» та «нейротизмом» ($r=0,544$ при $p \leq 0,01$); від'ємні зв'язки між «депресивністю» й «екстраверсією» ($r=-0,427$ при $p \leq 0,01$), «депресивністю» і «відкритістю досвіду» ($r=-0,547$ при $p \leq 0,01$).

За допомогою регресійного аналізу були визначені змінні, що впливають на вибір акультураційної стратегії. У загальному висновку, не вдаючись у деталі дослідження, можна сказати, що було виявлено зв'язок між впливом соціальної дезадаптації та нейротизмом на вибір асиміляції та сепарації як акультураційних стратегій, а також між впливом низької задоволеності в пристосуванні до нового соціокультурного середовища і низької задоволеності життям (когнітивний компонент) та екстраверсією на вибір сепарації і маргіналізації як акультураційних стратегій.

Висновки. На основі проведеного аналізу та одержаних даних були сформульовані наступні висновки:

1. Дослідження акультурації внутрішньо переміщених осіб, у тому числі студентської молоді – переселенців зі Сходу України, мало представлене у вітчизняній літературі попри те, що це – вкрай актуальна проблема для українського суспільства.

2. Отримані дані дають можливість констатувати, що студенти-переселенці переважно налаштовані на «інтеграцію», а студенти Дніпра більше, ніж Северодонецька толерують принципи мультикультуралізму. При цьому в обох містах у соціальному контексті акультурації місцева студентська молодь сприяє підсиленню асимілятивного ефекту за типом «плавильний котел» ($p \leq 0,01$). Характерно, що в Дніпрі цей ефект більш вагомий та дорівнює показнику вибору асимілятивних акультураційних стратегій самими студентами-переселенцями. Іншими словами, непрямі ефекти впливу соціального контексту акультурації на задоволеність життям, суб'єктивне благополуччя студентів-переселенців пов'язані негативно. Водночас у приймаючій громаді Северодонецька ці ж непрямі ефекти начебто й пов'язані більш позитивно з благополуччям студентів-переселенців, однак і більш суперечливі, оскільки вміщують ефекти очікувань маргіналізації та сепарації (виключення).

3. Загалом дані свідчать про достовірно позитивний перебіг адаптації студентів-переселенців Северодонецька, що дає змогу розглядати переїзд вимушених мігрантів до малих міст в якості ефективного інструменту акультурації. Водночас адаптація студентів Дніпра, де вони як переселенці до великого полісу – місця збереження ключових особливостей регіональної культури з одночасним прийняттям елементів культури української більшості – поступово втрачають свої переваги позитивної адаптації перед жителями-мігрантами з малих міст. Після аналізу результатів можна

стверджувати, що схильність до акультураційного стресу пов'язана також із динамікою змін в особистісних ресурсах студентів як суб'єктів міграції та впливом певних особистісних чинників.

4. Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що у студентів-переселенців із Сєверодонецька порівняно з переселенцями з Дніпра картина множинних кореляцій особистісних рис і показників адапації та акультураційних стратегій негативна, крім того щільність усіх зв'язків зростає, а до неї додаються прямі зв'язки між «депресивністю» і «ностальгією». Отже, на результати досягнення успіху у вирішенні ускладнень, які виникають в акультураційній діяльності, зокрема у соціокультурній сфері, найбільше впливає цілеспрямована адаптивна активність самої людини в зовнішньому акультураційному контексті, рівень якої зазвичай вищий у такому великому місті як Дніпро.

Бібліографічні посилання

- Adaptaciya lichnosti k novej sociokul'turnoj srede (test L. V. Yankovskogo) (2004). V kn. Sonin, V. A. *Psihodiagnosticheskoe poznanie professional'noj deyatel'nosti* (S. 206–211). SPb. : Rech'.
- Arshava, I. F., Guz', Y. A. V. (2017). Vpliv etnichnoї identichnosti na formuvannya bazovih cinnostej osobistosti [*Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriya «Psihologiya»*]. Vip. 23, 49–58. Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdups_2017_23_8.
- Asmolv, A. G. (2001) Kakvstroit' migranta v obshchestvo: krizis utraty smysla sushchestvovaniya [*Psihologiya o migrantah i migracii v Rossii: Informacionno-analiticheskijbyulleten'*, 2, 12–20]. M. : Smysl.
- Berry, J. W., Kim, U., Power, S., Young, M., & Bujaki, M. (1989). Acculturation attitudes in plural society. *Applied Psychology*, 38, 185–206. doi: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1464-0597.1989.tb01208.x>.
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., Vedder, P. (2006) Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology*, 55, 303–332. doi: <https://doi:10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>.
- Berry, J. W., Sabatier, C. Variations in the assessment of acculturation attitudes: Their relationships with psychological wellbeing. [*International Journal of Intercultural Relations*, 2011, 35, 658–669]. doi:10.1016/j.ijintrel.2011.02.002.
- Cohen, S., Noberman, H. Positive events and social supports as buffers of life change stress. [*Journal of Applied Social Psychology*, 1983, V. 13, 99–125].
- Danilyuk, I. V., Kurapov, A. O. (2015). Psihologichni chinniki vioru strategii akul'turacii v yunac'komu vici. [*Nauchnaya diskussiya: voprosy pedagogiki i psihologii*, 7, 19–124]. Rezhim dostupu: <https://scholar.google.com.ua/scholar?oi=bibs&cluster=2622154468727014520&btnI=1&hl=ru>.
- Diener, E., Lucas, R. E. (1999) Subjective emotional well-being [In M. Lewis & J. M. Haviland, *Handbook of emotions*]. NY : Guildford.

- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin S. The Satisfaction with Life Scale [*Journal of Personality Assessment*, 1985, Vol. 49, 71–75]. doi:10.1207/s15327752jpa4901_13.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Ostendorf Jr, F. F. at al. (2000). Nature over nurture: temperament, personality, and life span development. [*Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 173–186].
- McCrae, R. R., John, O. P. (1992) Introduction to the five-factor model and its applications [*Journal of Personality*, 60, 175–215].
- Masgoret, A. & Ward, C. (2006). Culture learning approach to acculturation. [In D. L. Sam & J. W. Barry. *The Cambridge handbook of acculturation psychology*, 58–77]. Cambridge University Press.
- Metody etniceskoj i krosskul'turnoj psihologii: uchebno-metod. posobie. / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva. M. : Izd. Dom Vysshej shkoly ekonomiki, 2011. S. 33–61.
- Ward, C., Rana-Deuba, A. Acculturation and adaptation revisited [*Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1999, Vol. 30(4), 422–452. doi:10.1177/0022022199030004003.
- Yang, J. (2005). Study of Intercultural Adaptation Problems of International Students in China. Wuhan : East China Normal University.

УДК 159.923

DOI <http://doi.org/10.15421/102102>

СПЕЦИФІКА ЗВ'ЯЗКУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА САМОСТАВЛЕННЯ ДО ФІЗИЧНОГО «Я» У ЖІНОК-КОРИСТУВАЧОК КОСМЕТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ

SPECIFICS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PERFECTIONISM AND SELF-ATTITUDE TO PHYSICAL SELF OF FEMALE USERS OF COSMETOLOGY SERVICE

Бородінчик О.О.

магістр психології, випускниця
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
khamaziuk@gmail.com

Кубриченко Т.В.

к.психол.н., доц., доцент кафедри
соціальної психології і психології
управління, Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара
t.kubr.dp@gmail.com

У статті представлено результати теоретичного обґрунтування й емпіричного дослідження специфіки зв'язку перфекціонізму та самоствалення до фізичного «Я» жінок-користувачок косметологічних послуг. Висунуте припущення перевірено на вибірці досліджуваних, до складу якої загалом включено 60 жінок, з яких 30 користуються послугами косметолога, а інші 30 досліджуваних ніколи не зверталися до нього, та із застосуванням комплексу психодіагностичних засобів: «Багатовимірної шкали перфекціонізму» П. Х'юїтта та Г. Флетта в адаптації І. Грачової, «Шкала перфекціоністської самопрезентації» в адаптації О. Золотарьової, «Опитувальник перфекціонізму» (Н. Гаранян і А. Холмогорова) в адаптації Т. Завади, «Тест-опитувальник самоствалення» (В. Столін, С. Пантілеєв), «Діагностика тілесного «Я»» І. Либко, «Дослідження самоствалення до образу фізичного «Я»» (А. Черкашина), «Оціночно-змістова інтерпретація компонентів зовнішнього вигляду» (В. Лабунська).

Результати емпіричного дослідження засвідчують наявність статистично значимих зв'язків різного напрямку між деякими показниками перфекціонізму та окремими показниками самоствалення досліджуваних, їх самоствалення до образу фізичного «Я», оціночно-змістової інтерпретації окремих компонентів зовнішнього вигляду. Окремі показники перфекціоністської самопрезентації досліджуваних корелюють із показниками тілесного «Я» й оціночно-змістової інтерпретації зовнішності та поведінки жінок. Перфекціоністська самопрезентація, демонстрація досконалості і поведінковий невияв недосконалості більше виражені у жінок-користувачок

косметологічних послуг, ніж у жінок, які не звертаються до косметологів. Перспективи наукових розвідок вбачаються в подальшому вивченні характеру зв'язку перфекціонізму та самоствалення до фізичного «Я» осіб різних вікових та гендерних груп.

Ключові слова: перфекціонізм, самопрезентація, фізичний перфекціонізм, самоствалення, образ фізичного «Я».

The article presents the results of theoretical substantiation and the empirical research of the specifics of connection between perfectionism and self-attitude to physical self of women - users of cosmetology service.

The hypothesis of research was tested on a sample which included 60 women: 30 use cosmetology service and other 30 have never consulted a cosmetologist. The following psychodiagnostic tools were used: «Multidimensional perfectionism scale» by P. Hewitt and G. Flett (adaptation by I. Grachova), «Perfectionistic self-presentation scale» by P. Hewitt (adaptation by O. Zolotariova), «Questionnaire of perfectionism» by N. Garanyan and A. Kholmogorova (adaptation by T. Zavadi), «Test-questionnaire of self-attitude» by V. Stolin and S. Pantileiev, «Diagnostics of the corporal self» by I. Libko, «Study of self-attitude to the image of physical self» by A. Cherkashina, «Evaluative and meaningful interpretation of the appearance components» by V. Labunska. The empirical research confirms the presence of statistically significant connections of different directions between some indicators of perfectionism and individual indicators of self-attitude, self-attitude of testees to the image of physical/corporal self, the evaluative-meaningful interpretation of some components of the appearance. Some indexes of the perfectionist self-presentation correlate with some indicators of physical self and evaluative-meaningful interpretation of the appearance and behavior of women. Perfectionist self-presentation, demonstration of perfection and behavioral non-manifestation of imperfection are more vivid in female users of cosmetology service rather than among women who don't visit a cosmetologist. The prospects of further research we foresee in the future study of connection between perfectionism and self-attitude to physical self of people of different age and gender.

Keywords: perfectionism, perfectionist self-presentation, physical perfectionism, self-attitude, image of physical self.

Постановка проблеми. Осмислення проблем самоствалення сучасних жінок до фізичного «Я» уявляється важливим як з огляду на те, що становлення образу тіла разом із розвитком психічного «Я» і соціального «Я» складають основу формування «Я-концепції» особистості, а конституційний чинник може, як відомо, позначатися на самосвідомості особистості, ставленні до свого тіла, впливати на психічні процеси (О. Лібін), так і в контексті гендерних стереотипів фемінності. Попри визначені науковцями сучасні трансформації останніх, вони тим не менше визнаються досить ригідними і, реалізуючи свої функції, можуть продовжувати спонукати жінок відповідати еталонам «справжньої жіночності» не лише стосовно розподілу соціальних ролей і виконання праці, яка відповідає статі, а й щодо зовнішнього вигляду. При цьому прагнення до досконалості може бути, за зауваженнями багатьох дослідників, як конструктивним, так і патологічним, здатним спричинити розлади афективного спектру, негативно позначатися на продуктивності діяльності особистості, тому не менш актуальним залишається подальше вивчення проблем перфекціонізму.

Метою статті є емпіричне дослідження специфіки зв'язку перфекціонізму та самоствалення до фізичного «Я» у жінок-користувачок косметологічними послугами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі представлено широкий спектр досліджень феномену перфекціонізму, а зміст цього поняття, що початково означало, згідно з М. Холлендером, «надмірно високі стандарти особистості», модифікувався авторами, отримав численні інтерпретації, які уявляються радше взаємодоповнюваними, адже більшість дослідників роблять акцент саме на прагненні до досконалості, бездоганності, відповідності високим еталонам (Burns D.D., 1980; Loza O.O., 2009; Hewitt P.L. and et., 2003). Визнання обмеженості одновимірного бачення перфекціонізму лише як негативного явища зумовило обґрунтування психологічної структури перфекціонізму як багатовимірної моделі, при описі якої дослідники називають різні параметри, кількість яких коливається від трьох («Я»-адресований перфекціонізм; перфекціонізм, адресований іншим людям; перфекціонізм, адресований світу загалом) (Hewitt P.L. and et., 2003) до п'яти (сприйняття інших людей як таких, що мають високі очікування (при постійному порівнянні себе з іншими); завищені вимоги до себе; високі стандарти діяльності при орієнтації на полюс «найуспішніших»; відділення інформації про власні невдачі і помилки; поляризоване мислення за принципом «все або нічого») (Н. Гаранян) та шести параметрів (особистісні стандарти; занепокоєність помилками; сумніви у власних діях; батьківські очікування; батьківська критика; організованість) (Frost R., Steketee G., 1997). Зокрема, в сучасних дослідженнях визначено психологічні особливості типів особистості перфекціоністів у структурі цільової спрямованості (Lukina N.B., 2017).

Значна увага приділяється видам перфекціонізму, визначення яких також відображає складність цього феномену, застосування різних критеріїв класифікації, але насамперед дає змогу визнати його як позитивним, так і

негативним явищем, адже, з одного боку, він може бути психологічним ресурсом прагнення особистості до самовдосконалення, саморозвитку, успіху, а з іншого – характеризуватися порушенням саморегуляції й відповідною невдоволеністю собою, страхом невдач, самозвинуваченням, низькою самооцінкою, дезадаптацією тощо. Саме тому в літературі описано перфекціонізм нормальний і патологічний (О. Золотарьова), «здоровий» і «невротичний» (Д. Хамачек), адаптивний і дезадаптивний (Дж. Ешбі та Р. Слейні), здоровий і нездоровий (В. Паркер), позитивний і негативний (Г. Оуенс).

Зауважимо, що дослідники доклали чималих зусиль для розмежування нормального і патологічного перфекціонізму. Відомо, що, згідно з Д. Хамачеком, тенденції до занадто високої критичності в оцінюванні власної поведінки більшою мірою зумовлюють психологічні проблеми перфекціоніста, ніж зависокі стандарти (Hamachek D., 1978). Сучасні дослідники довели, що, на відміну від нормального перфекціоніста, тяжіння якого до реалістичних стандартів зумовлює задоволення собою, перфекціоніст патологічний через занадто високу стурбованість навіть незначними недоліками власної діяльності визнає невідповідність своїм вимогам (Kononenko O.I., 2016). При цьому автори зробили висновок про те, що намагання розвивати і вдосконалювати себе й результати своєї діяльності та загалом прагнення досягти високих стандартів не є патологічним при визнанні особистістю наявності «межі особистого самовдосконалення» (Kononenko A.O., Kononenko O.I., 2017). Зазначено, що і позитивні, і невротичні параметри перфекціонізму можуть закріплюватися в юнацькому віці (Cherupna N.L., 2009); з'ясовано специфіку зв'язку зрілості особистості цього віку з показниками перфекціонізму (Hrysenko N.V., Smoliarova K.V., 2012), а також визначено взаємозв'язок перфекціонізму з показниками психологічного благополуччя студентів (Diachenko V.A., Munasyrova-Motiash I.A., Dubinina D.E., 2020).

Водночас у контексті нашого дослідження не менш цікавим уявляється параметр, названий авторами «фізичним перфекціонізмом», що інтерпретується як система переконань і установок особистості, які пов'язані із зовнішнім виглядом людини та передбачають її прагнення до ідеальних фізичних форм, високу вразливість щодо критики її зовнішності, якою вона незадоволена тощо (А. Холмогорова).

Шукаючи відповідь на питання про природу, чинники перфекціонізму, дослідники вказують на значущість провідних інститутів і агентів соціалізації особистості, зокрема сім'ї, школи, засобів масової комунікації. Вказано на важливу роль батьків, їх стосунків із дитиною, стилю батьківського виховання (Cherupna N.L., 2013; Hamachek D., 1978). Цікавим є висновок про те, що чим вищі показники перфекціонізму в матері, тим вищими вони є й у її доньки-студентки, натомість зв'язків між перфекціонізмом батька і перфекціонізмом доньки не виявлено (Т. Завада), а також зауваження про впливовість порядку народження дитини і кількості

дітей у родині: єдина дитина в сім'ї та первісток, як доведено, частіше можуть ставати перфекціоністами (Zavada T.Yu., 2016).

Зазначена дослідниками складність феномену перфекціонізму позначається також на характері його впливу на особистість. З одного боку, зроблено низку висновків щодо негативних наслідків перфекціонізму для емоційної, мотиваційної сфер, царини міжособових стосунків, сфери особистісної межі (Н. Гаранян, С. Пантилеев та інші), при цьому саме в останній прояв перфекціонізму засвідчує значущість зовнішності для особистості (К. Лисецький), надмірне прагнення відповідати її ідеалам. З іншого боку, вказано, що лише надмірне прагнення до досконалості спричиняє негативні наслідки для особистості, адже доведено, що перфекціонізм є елементом розвитку особистості (Loza O.O., 2009).

Не згасає інтерес дослідників і до численних проблем самоствавлення особистості, його впливу на особистісні конструкти, продуктивність діяльності, міжособові стосунки тощо. Зокрема, обґрунтовано можливий вплив самоствавлення на толерантність до невизначеності, ризикованість поведінки осіб (Arshava I.F., Bunas A.A., 2013); з'ясовано те, як типи самоствавлення особистості співвідносяться з її суб'єктивним благополуччям (Zelinska S.F., 2012); доведено наявність зв'язку самоствавлення підлітків, які пережили травмуючі події, з копінг-стратегіями (Motkov S.O., 2017) тощо.

При дослідженні самоствавлення жінок до фізичного «Я» важливо також взяти до уваги, що, по-перше, положення про те, що усвідомлення й оцінка людиною свого зовнішнього вигляду ґрунтується на визначенні ступеня його відповідності соціальному ідеалу (А. Черкашина), зумовлюється соціально-культурними детермінантами. Встановлено, зокрема, наявність зв'язку між рівнем суб'єктивної значущості зовнішності, негативним образом тіла та низькою самооцінкою, високим рівнем депресії і тривожності, з труднощами в адаптації людей з помітними відмінностями (В. Лабунська). По-друге, не можна нехтувати великою значущістю зовнішності для осіб жіночої статі, зв'язком ступеня задоволеності своєю зовнішністю і відчуття щастя жінками (Е. Варлашкіна) і водночас їхньою стурбованістю й недостатньою задоволеністю власним зовнішнім виглядом (Е. Буренкова).

Ґрунтуючись на низці зазначених теоретичних положень, ми припустили, що самоствавлення до фізичного «Я» у жінок, які постійно користуються косметологічними послугами, певним чином пов'язане з показниками їх перфекціонізму.

Для реалізації поставленої мети і перевірки висунутого припущення було застосовано комплекс психодіагностичних засобів, що об'єднав два блоки. До першого з них увійшли методики діагностики перфекціонізму досліджуваних жінок («Багатовимірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїтта та Г. Флетта в адаптації І. Грачової, «Шкала перфекціоністської самопрезентації» в адаптації О. Золотарьової, «Опитувальник перфекціонізму» (Н. Гаранян і А. Холмогорова) в адаптації Т. Завади)). Другий блок було представлено методиками, що дали можливість отримати

показники самоставлення жінок, і зокрема самоставлення до фізичного «Я» («Тест-опитувальник самоставлення» В. Столін, С. Пантилєєв, «Дослідження самоставлення до образу фізичного «Я» (А. Черкашина), «Діагностика тілесного “Я”» І. Либко, «Оціночно-змістова інтерпретація компонентів зовнішнього вигляду» (В. Лабунська)).

До складу вибірки було залучено 60 осіб жіночої статі різного соціально-економічного статусу, віку, рівня освіти і різних професійних груп, з яких 30 досліджуваних є постійними користувачками послуг косметолога, вдавалися до вдосконалення своєї зовнішності (перша група), та 30 жінок, які не користуються послугами косметолога (друга група).

Перевірка висунутого припущення дала насамперед можливість знайти значущі кореляційні зв'язки між показниками перфекціонізму та окремими показниками самоставлення жінок, які користуються косметологічними послугами (табл. 1).

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками перфекціонізму та показниками самоставлення жінок, які користуються косметологічними послугами (за методиками «Багатовимірна шкала перфекціонізму» (П. Х'юїтт та Г. Флетт) в адаптації І. Грачової та «Тест-опитувальник самоставлення» (В. Столін, С. Пантилєєв))

Показники перфекціонізму	Показники за шкалами самоставлення		
	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3
Перфекціонізм, орієнтований на себе	0,540**	-0,053	0,351
Перфекціонізм, орієнтований на інших	0,476**	0,067	0,199
Соціально приписуваний перфекціонізм	-0,432*	0,367*	-0,490**

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,05$,

** – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,01$;

Шкала 1 – інтегральне почуття за власне «Я»; шкала 2 – самоприйняття; шкала 3 – самовпевненість

Як видно з таблиці 1, статистично значущі кореляційні зв'язки різного напрямку встановлено між показниками усіх трьох шкал перфекціонізму та показниками інтегрального почуття «за» чи «проти» власного «Я». Зокрема, зв'язки показників названої шкали з показниками перфекціонізму, орієнтованого на себе, показниками перфекціонізму, орієнтованого на інших, є прямими (при $p < 0,01$), а зв'язок із показниками соціально приписуваного перфекціонізму – зворотним (при $p < 0,05$). Крім того, з'ясовано, що соціально приписуваний перфекціонізм позитивно статистично значуще пов'язаний із показниками самоприйняття досліджуваних (при $p < 0,05$) та має негативний статистично значущий зв'язок із показниками самовпевненості (при $p < 0,01$). Водночас статистично значущих зв'язків між показниками перфекціонізму, орієнтованого на себе, та показниками самоприхильності, самоцінності, самокерівництва, самовпевненості і закритості не знайдено. Також не виявлено статистично значущих зв'язків між показниками перфекціонізму, орієнтованого на інших, та самоприхильністю, самоцінністю,

самокерівництвом, самовпевненістю та закритістю; не пов'язаними статистично значуще виявилися показники соціально приписуваного перфекціонізму та показники самоприхильності, самоцінності, самокерівництва, закритості досліджуваних.

Зазначене може свідчити про те, що чим більш високі вимоги досліджувані жінки ставлять до себе та до свого оточення, тим вищі показники їх почуття «за» власне «Я». При цьому чим більше жінки-користувачки косметологічних послуг зорієнтовані на соціальні норми, еталони краси, тим більше вони схильні приймати себе (адже прагнуть відповідати репрезентованим зразкам жіночої краси), але тим нижчими є показники «за» власне «Я» та меншою виявляється їх упевненість у собі, що, можливо, й спонукає їх до постійного вдосконалення зовнішності.

Подальше дослідження показало наявність статистично значимих зв'язків між показниками перфекціонізму та деякими показниками самоствавлення до образу фізичного «Я» у жінок-користувачок косметологічних послуг (табл. 2).

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками перфекціонізму та показниками самоствавлення до образу фізичного «Я» у жінок, які користуються косметологічними послугами (за методиками «Багатовимірна шкала перфекціонізму» (П. Х'юїтт та Г. Флетт) в адаптації І. Грачової та «Дослідження самоствавлення до образу фізичного «Я»» (А. Черкашина))

Показники перфекціонізму	Показники за шкалами самоствавлення до образу фізичного «Я»			
	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4
Перфекціонізм, орієнтований на себе	0,364*	0,380*	-0,408*	0,120
Перфекціонізм, орієнтований на інших	0,167	0,059	-0,318	-0,076
Соціально приписуваний перфекціонізм	0,048	0,300	0,170	-0,373*

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,05$;

Шкала 1 – анатомічні характеристики (значимість самооцінки); шкала 2 – функціональні характеристики (значимість самооцінки); шкала 3 – соціальні характеристики (порівняно з іншими); шкала 4 – соціальні характеристики (значимість самооцінки)

Зокрема, було зафіксовано прямі кореляційні зв'язки перфекціонізму, орієнтованого на себе, з показниками анатомічних характеристик (значимість самооцінки) (при $p < 0,05$), функціональних характеристик (значимість самооцінки) (при $p < 0,05$) та зворотний кореляційний зв'язок із показниками соціальних характеристик (порівняно з іншими) (при $p < 0,05$). Такого ж напряму кореляційний зв'язок було знайдено між показниками соціально приписуваного перфекціонізму та показниками соціальних характеристик (значимість самооцінки) (при $p < 0,05$), але з показниками з інших шкал самоствавлення до образу фізичного «Я» соціально приписуваний перфекціонізм виявився не пов'язаним. Зауважимо, що статистично

значущих зв'язків між показниками перфекціонізму, орієнтованого на себе, та показниками соціальних характеристик (значимість самооцінки) також встановлено не було. Так само не знайдено статистично значущих зв'язків між показниками перфекціонізму, орієнтованого на інших, та показниками самоставлення до образу фізичного «Я».

Отже, можна припустити, що чим вищі показники анатомічних та функціональних характеристик (значимість самооцінки) і чим нижчі показники соціальних характеристик (порівняно з іншими), тим більш високі й навіть нереалістичні вимоги висувають жінки, які користуються послугами косметолога, до самих себе, тим частіше вони вдаються до самокритики і «самокопання» й тим менше готові прийняти недоліки своєї зовнішності. Водночас чим вищі показники соціальних характеристик (значимість самооцінки), тим менше користувачки косметологічних послуг переконані в нереалістичності вимог інших осіб, яким важливо відповідати задля заохочення і прийняття.

Крім того, було встановлено, що показники перфекціонізму, орієнтованого на себе, статистично значимо пов'язані з показниками оціночно-змістової інтерпретації зовнішності (табл. 3). Відповідно, чим більш самокритичними є жінки-користувачки косметологічних послуг, чим більш нереалістично високі вимоги висувають до себе (що перешкоджає прийняттю власних недоліків), тим більше вони, напевне, намагаються стежити за своєю зовнішністю та доводити її до досконалості. Натомість між показниками цієї шкали перфекціонізму та іншими показниками оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду значущих кореляційних зв'язків знайдено не було.

Таблиця 3

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками перфекціонізму та показниками оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду у жінок, які користуються косметологічними послугами (за методиками «Багатовимірна шкала перфекціонізму» (П. Х'юїтт та Г. Флетт) в адаптації І. Грачової та «Оціночно-змістова інтерпретація компонентів зовнішнього вигляду» (В. Лабунська))

Показники перфекціонізму	Показники оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду			
	Обличчя	Тіло	Зовнішність	Поведінка
Перфекціонізм, орієнтований на себе	-0,096	0,091	0,519**	0,094
Перфекціонізм, орієнтований на інших	-0,201	-0,032	-0,156	-0,160
Соціально приписуваний перфекціонізм	-0,153	0,009	0,010	0,064

Примітка: ** – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,01$

З'ясовуючи наявність і характер зв'язку між показниками перфекціонізму та показниками тілесного «Я», ми побачили, що тільки між

показниками поведінкового невияву недосконалості та показниками «Я-інший» існує статистично значимий зв'язок (табл. 4).

Таблиця 4

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками перфекціонізму та показниками тілесного «Я» жінок, які користуються косметологічними послугами (за методиками «Шкала перфекціоністської самопрезентації» в адаптації О. Золотарьової та «Діагностика тілесного “Я”» І. Либко)

Показники перфекціонізму	Показники тілесного «Я»	
	Я-сам	Я-інший
Поведінковий невияв недосконалості	-0,186	0,377*

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,05$

Представлені в таблиці 4 дані дають можливість припустити, що чим більше досліджувані жінки залежать від думки оточення, тим більше вони прагнуть приховувати від них свою недосконалість і, відповідно, можуть звертатися по допомогу до косметологів. Отримані результати не є неочікуваними як з огляду на відомі висновки про значущість для жінок думки оточення, так і зважаючи на важливість для них міжособових стосунків. Натомість інших статистично значущих зв'язків між показниками перфекціонізму та показниками тілесного «Я» знайдено не було.

Встановлено також, що статистично значимі кореляційні зв'язки існують між деякими показниками перфекціонізму в жінок, які звертаються до послуг косметологів, та окремими показниками оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду (табл. 5).

Таблиця 5

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками перфекціонізму та показниками оціночно-змістової інтерпретації зовнішнього вигляду жінок, які користуються косметологічними послугами (за методиками «Опитувальник перфекціонізму» Н. Гаранян і А. Холмогорової в адаптації Т. Завади та «Оціночно-змістова інтерпретація компонентів зовнішнього вигляду» (В. Лабунська))

Показники перфекціонізму	Показники оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду			
	Обличчя	Тіло	Зовнішність	Поведінка
Селектування інформації про власні помилки й невдачі	-0,110	-0,023	-0,371*	-0,384*
Поляризоване мислення	0,060	-0,114	0,236	0,387*

Примітка: * – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,05$

Дані, наведені в таблиці 5, демонструють зворотні статистично значущі кореляційні зв'язки між показниками селектування інформації про власні помилки й невдачі та деякими компонентами зовнішнього вигляду (зовнішність (при $p < 0,05$) та поведінка (при $p < 0,05$)), а також позитивний зв'язок між показниками поляризованого мислення та показниками поведінки (при $p < 0,05$). Тому можемо припустити, що чим більше досліджувані жінки

відбирають інформацію про свої невдачі, помилки, чим більше приділяють їм увагу, тим менше вони задоволені своєю зовнішністю і поведінкою. При цьому чим більше користувачки косметологічних послуг схильні жити відповідно до принципу «все або нічого», тим більш позитивно вони інтерпретують свою поведінку. Між іншими показниками перфекціонізму та показниками оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду не було виявлено статистично значущих зв'язків.

У ході подальшого дослідження також було знайдено статистично значимі зв'язки між окремими показниками перфекціоністської самопрезентації та оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду досліджуваних жінок (табл. 6).

Таблиця 6

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між показниками перфекціоністської самопрезентації та показниками оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду жінок, які користуються косметологічними послугами (за методиками «Шкала перфекціоністської самопрезентації» в адаптації О. Золотарьової та «Оціночно-змістова інтерпретація компонентів зовнішнього вигляду» (В. Лабунська))

Показники перфекціоністської самопрезентації	Показники оціночно-змістової інтерпретації компонентів зовнішнього вигляду	
	Обличчя	Тіло
Перфекціоністська самопрезентація	0,491**	-0,183
Поведінковий невияв недосконалості	0,126	-0,509**

Примітка: ** – статистично значущий кореляційний зв'язок при $p < 0,01$

Як видно з таблиці 6, зв'язок між показниками перфекціоністської самопрезентації і показниками оціночно-змістової інтерпретації такого компоненту зовнішнього вигляду як обличчя є позитивним (при $p < 0,01$). Напевне, чим більше досліджувані жінки прагнуть бездоганно виглядати в очах інших, тим більше уваги вони приділяють красі й молодості свого обличчя як власній «візитівці», що робить зрозумілим їх постійне звернення до косметологічних послуг. При цьому зовсім іншого напрямку – негативний – зв'язок було знайдено між показниками поведінкового невияву недосконалості та показниками оціночно-змістової інтерпретації тіла як компоненту зовнішнього вигляду жінок (при $p < 0,01$). Можливо, чим нижче жінки, які користуються косметологічними послугами, оцінюють зовнішній вигляд свого тіла, тим більше вони прагнуть не виявляти свою недосконалість у поведінці, приховувати власні недоліки. Натомість статистично значимих зв'язків між іншими показниками перфекціоністської самопрезентації і показниками оціночно-змістової інтерпретації інших компонентів зовнішнього вигляду досліджуваних виявлено не було. Цікаво, що при зіставленні показників перфекціоністської самопрезентації жінок-користувачок косметологічних послуг та жінок, які не звертаються до

косметологів, було виявлено низку відмінностей (табл. 7).

Таблиця 7

Показники перфекціоністської самопрезентації жінок-користувачок косметологічних послуг і жінок, які не користуються косметологічними послугами, та значення U-критерію Манна-Уїтні (за методикою «Шкала перфекціоністської самопрезентації» в адаптації О. Золотарьової)

Показники перфекціоністської самопрезентації	Середні значення показників		Показник U Mann-Whitney
	Перша група	Друга група	
Самопрезентація	34,48	26,52	330,5**
Демонстрація досконалості	33,83	27,17	350**
Поведінковий невияв недосконалості	32,95	28,05	376,5**

Примітка: ** – рівень значущості $p \leq 0,01$;

Перша група – жінки, які користуються косметологічними послугами;
друга група – жінки, які не користуються косметологічними послугами

Дані, наведені в таблиці 7, ілюструють наявність більш високих показників перфекціоністської самопрезентації, демонстрації досконалості і поведінкового невияву недосконалості у представниць першої групи, до якої увійшли жінки-користувачки косметологічних послуг, порівняно з жінками, які не звертаються до послуг косметолога (друга група). Зазначене дає змогу припустити, що жінки, які є постійними клієнтами косметологів, більше прагнуть видаватися досконалими для оточення, досягати ідеалу і більш помітно уникають демонстрації недосконалості в поведінці, більше тяжіють до приховування власних недоліків, аніж жінки, які не користуються косметологічними послугами.

Висновки. Емпіричне дослідження специфіки зв'язку перфекціонізму та самоствалення до власного тіла у жінок-користувачок косметологічних послуг, не претендуючи на вичерпність, дає змогу визнати існування певних зв'язків між низкою показників перфекціонізму і деякими показниками самоствалення до фізичного «Я» в жінок, які користуються косметологічними послугами, та сформулювати низку висновків.

1. Статистично значимі зв'язки різного напрямку й щільності існують між показниками перфекціонізму, орієнтованого на себе, перфекціонізму, орієнтованого на інших, соціально приписуваного перфекціонізму та деякими показниками самоствалення жінок-користувачок косметологічних послуг, їх самоствалення до образу фізичного «Я», показниками оціночно-змістової інтерпретації окремих компонентів зовнішнього вигляду.

2. Висока залежність досліджуваних від думки про них інших осіб може позначатися на прагненні жінок-користувачок косметологічних послуг уникати поведінкового демонстрування своєї недосконалості, приховувати її.

3. Чим більше жінки-користувачки косметологічних послуг вдаються до селектування інформації про свої невдачі і помилки, тим нижчими є

показники оціночно-змістової інтерпретації ними власної зовнішності і поведінки; при цьому показники поведінки як компоненту зовнішнього вигляду позитивно пов'язані з поляризованим мисленням досліджуваних.

4. Якщо показники перфекціоністської самопрезентації досліджуваних позитивно корелюють з оціночно-змістовою інтерпретацією обличчя, то невдоволення зовнішнім виглядом свого тіла пов'язане із сильним намаганням приховувати свою недосконалість.

5. Жінки-користувачки косметологічних послуг характеризуються більш високими показниками перфекціоністської самопрезентації, демонстрації досконалості і поведінкового невияву недосконалості, ніж жінки, які не звертаються до косметологів.

Перспективи наукових розвідок вбачаються в подальшому вивченні характеру зв'язку перфекціонізму та самоставлення до фізичного «Я» в осіб різних вікових та гендерних груп.

Бібліографічні посилання

- Arshava, I. F., Bunas, A. A. (2013). Vyvchennia komponentiv Ya-kontseptsii ta samovidnoshennia osib z ryzykovanoiu povedinkoiu [Study of the components of self-concept and self-attitude of people with risky behavior]. *Kharkiv National university Bulletin*, № 1056, p. 7–11 [in Ukrainian].
- Hrysenko, N. V., Smoliarova, K. V. (2012). Kharakter zviazku perfektsionizmu ta osobystisnoi zrilosti v yunatskomu vitsi [The nature of the connection between perfectionism and personal maturity in adolescence]. *Dnipropetrovs'k National university Bulletin*, iss. 18, vol. 20, № 9/1, p. 65–73 [in Ukrainian].
- Diachenko, V. A., Munasyrova-Motiash, I. A., Dubinina, D. E. (2020). Vzaiemozviazok perfektsionizmu iz zadovolenistiu zhyttiam i psykholohichnym blahopoluchchiam v osib yunatskoho viku [The relationship of perfectionism with life satisfaction and psychological well-being of young people]. *Habitus*, iss. 12, vol. 2, p. 121–126 [in Ukrainian].
- Zavada. T. Yu. (2016). Perfektsionizm yak sotsialno-psykholohichna vlastyvist osobystosti: pozytyvnyi i nehatyvnyi aspekty [Perfectionism as a socio-psychological property of personality: positive and negative aspects]. *Scientific studios in social and political psychology*, iss. 38, p. 51–63 [in Ukrainian].
- Zelinska, S. F. (2012). Spivvidnoshennia pokaznykiv subiektyvnoho blahopoluchchia osobystosti z typamy yii samovidnoshennia [The ratio of indicators of subjective well-being of an individual with the types of their self-attitude]. *Odesa National university of I. Mechnikov Bulletin*, № 8, p. 83–90 [in Ukrainian].
- Kononenko, A. O., Kononenko, O. I. (2017). Perfektsionizm osobystosti: norma chy patolohiia? [Perfectionism of personality: norm or pathology?]. *Kherson State university Bulletin: Collection of scientific papers. Psychological sciences series*, 2017, iss. 3, vol. 2, p. 170–174 [in Ukrainian].

- Kononenko, O. I. (2016). Perfeksionizm osobystosti [Perfectionism of personality]. Monograph. Odesa [in Ukrainian].
- Loza, O. O. (2009). Perfeksionizm yak predmet naukovoho doslidzhennia [Perfectionism as a subject of scientific study]. *Actual problems of Psychology/ edited by S. D. Maksymenko*, vol. X, iss. 15, p. 296–308 [in Ukrainian].
- Lukina, N. B. (2017). Doslidzhennia psykholohichnykh osoblyvosti osobystisnykh typolohii perfeksionistiv u strukturi tsilovoi spriamovanosti [The research of the psychological peculiarities of the personality typologies of the perfectionists in the structure of the targeted orientation]. *Kherson State university Bulletin: Collection of scientific papers. Psychological sciences series*, 2017, iss. 6, vol. 1, p. 56–61 [in Ukrainian].
- Motkov, S. O. (2017). Vzaiemozviazok samostavleniia ta adaptatsiinoi povedinky pidlitkiv z travmuiuchym dosvidom [Interconnection of self-regard and adaptability of behaviour of teenagers who survived traumatic experiences]. *Kherson State university Bulletin: Collection of scientific papers. Psychological sciences series*, 2017, iss. 6, vol. 1, p. 68–73 [in Ukrainian].
- Chepurna, H. L. (2009). Perfeksionizm yak chynnyk sotsialnoi aktyvnosti molodi [Perfectionism as a factor of youth social activity]. *Chernihiv State pedagogical university Bulletin: Psychological sciences series*, iss. 74, p. 172–177 [in Ukrainian].
- Chepurna, H. L. (2013). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti perfeksionizmu molodi [Socio-psychological characteristics of youth perfectionism]. PhD thesis. Kyiv [in Ukrainian].
- Burns, D. D. (1980). The perfectionist's script for self-defeat. *Psychology today*, № 11, p. 34–52 [in English].
- Frost, R., Steketee, G. (1997). Perfectionism in obsessive-compulsive disorder patients. *Behavior Research and Therapy*, vol. 42, № 3, p. 291–296 [in English].
- Hamachek, D. (1978). Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism. *Psychology*, № 15, p. 27–33 [in English].
- Hewitt, P. L., Flett, G. L., Sherry, S. B., Habke, M., Parkin, M., Lam, R. W., McMurtry, B., Ediger, E., Fairlie, P., Stein, M. B. (2003). The interpersonal expression of perfection: Perfectionistic self-presentation and psychological distress. *Journal of Personality and Social Psychology*, № 84 (6), p. 1303–1325 [in English].

УДК 159.922.73

DOI <http://doi.org/10.15421/1021023>

ЕГОЦЕНТРИЗМ ЯК ОДИН З ЧИННИКІВ НЕЗАДОВОЛЕНОСТІ ОСОБИ МІЖОСОБИСТІСНИМИ СТОСУНКАМИ EGOCENTRISM AS ONE OF THE FACTORS OF INTERPERSONAL RELATIONSHIP DISSATISFACTION

Бунас А.А.

к.психол.н., доц., доцент кафедри загальної психології та патопсихології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

bunasalina@gmail.com

Дибя Ю.С.

магістр психології, випускниця Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

yulia.dyba7@gmail.com

Сучасний темп та спосіб життя людей породжує ідею індивідуалізму, центрації на собі, власних думках, вчинках, що закономірно відображається на якості міжособистісних стосунків. У статті досліджено феномен егоцентризму та його місце в зумовленні незадоволеності міжособистісними стосунками. Егоцентризм визначено як соціально-психологічне явище та специфічну форму переживання особистості, що характеризується нездатністю суб'єкта, зосередженого на своїх інтересах, брати до уваги думки, інтереси, плани, точку зору іншого, а також координувати все зазначене з власними намірами, метою, бажаннями тощо. Зазначено, що міжособистісні стосунки варто розглядати як суб'єктивно пережиті, різною мірою усвідомлювані взаємозв'язки між людьми з домінуванням особистісного компонента, які при цьому мають взаємну спрямованість та значущість. На відміну від інших типів взаємин, міжособистісні стосунки мають специфіку, глибину, обмеження, відповідальність за себе й іншу людину, з якою контактують. Зосереджено увагу на соціальній природі людини, її базових потребах у прийнятті, любові, близькості.

В результаті емпіричного дослідження виявлено значущі додатні кореляційні зв'язки між рівнем егоцентризму та актуальністю матеріальних потреб, незалежністю, прийняттям боротьби, включеністю (від інших до індивіда) та афектом (від інших до індивіда), що свідчить про існування зв'язку егоцентризму як із внутрішніми, так і з зовнішніми компонентами міжособистісних стосунків. При цьому не існує значущих відмінностей в особливостях прояву показників задоволеності та незадоволеності міжособистісними стосунками залежно від рівня егоцентризму, що може свідчити про універсальність обраних компонентів задоволеності, які властиві людям загалом.

Визначено формувальні складові задоволеності (високий рівень довіри до себе, актуальність соціальної потреби, потреби у визнанні, товариськості, прийняття боротьби) та незадоволеності (егоцентризм, актуальність потреби в безпеці, нетовариськість, прийняття боротьби) міжособистісними стосунками. Встановлено зумовлену егоцентризмом незадоволеність міжособистісними стосунками.

Ключові слова: егоцентризм, міжособистісні стосунки, незадоволеність міжособистісними стосунками, соціально-психологічне явище, соціальні орієнтації, особистість, молодий вік.

The pace of life of modern people gives rise to the idea of individualism, which in turn leads to self-centeredness, own thoughts, actions, which has impact on the quality of interpersonal relationships. An overview of the phenomenon of egocentrism and its place in the cause of dissatisfaction with interpersonal relationships is presented in a concise form. Egocentrism is defined as the socio-psychological phenomenon and the specific form of personal experience, characterized by the inability of the subject focused on his interests, to take into account thoughts, interests, plans, point of view of others, and to coordinate everything with his own intentions. Interpersonal relationships should be considered as subjectively experienced, aware to different extent, relationships between people, with the dominance of personal component, which have a mutual focus and significance; unlike other types of relationships, they have specificity, depth, limitations, responsibilities for yourself and another person with whom you enter into a relationship. The main focus of the article is done on the social nature of a person and his basic needs of love, intimacy and acceptance.

Empirical research has revealed significant correlations between the level of egocentrism and the relevance of material needs, independence, acceptance of struggle, inclusion (from others to the individual) and affect (from others to the individual). The data obtained tell us about the connection between egocentrism and the internal and external components of interpersonal relationships. However, there are no significant differences in the characteristics of the indicators of satisfaction and dissatisfaction with interpersonal relationships depending on the level of egocentrism, which may indicate the universality of the selected components of satisfaction, which are inherent in people in general.

The study has identified the formative components of satisfaction (high level of self-confidence, urgency of

social needs, need for recognition, sociability, acceptance of the struggle) and dissatisfaction (egocentrism, urgency of the need for security, unsociability, acceptance of the struggle) with interpersonal relationships. Therefore, as a conclusion,

it is established that egocentrism affects dissatisfaction with interpersonal relationships.

Keywords: egocentrism, interpersonal relations, dissatisfaction with interpersonal relations, socio-psychological phenomenon, social orientations, personality, young age.

Постановка проблеми. Все більше соціального простору заповнюється думками щодо індивідуалізму, особистісних досягнень, покладання лише на себе, втрати патерналістичних ідей (відповідно до найбільш масштабного дослідження цінностей українців 2020 р. в рамках світового дослідження цінностей «WVS», метою якого є відстеження змін цінностей та їх вплив на соціально-економічний розвиток суспільств і країн). Сучасними ознаками соціуму стають верховенство особистих цілей, які розбігаються з груповими, самостійність дій, свобода та особиста незалежність. З одного боку, все вищезазначене дає змогу розкрити особистості власну індивідуальність й унікальність, проте з іншого – автономність індивіда передбачає дистанціювання від інших, реалізацію власних прагматичних установок і відповідних їм егоїстичних дій у стосунках з людьми.

У світі стрімко зростає кількість осіб, які не бажають ділити своє життя з кимось. Згідно з прогнозом дослідницької компанії Euromonitor International в доповіді «Future of the family», в найближчі 15 років кількість домогосподарств, які складаються з однієї особи, буде стрімко зростати в усіх країнах. До 2030 р. їх збільшення прогнозують на 120 млн порівняно з 2020 р. Стимулюється поява нового тренду – «життя наодинці», проте особистість є соціальною істотою, в історичному контексті для її виживання потрібні інші люди. Сучасні тенденції розвитку технологій впевнено рухаються до зменшення «зайвої» комунікації, в результаті чого люди більше орієнтуються на себе. Перебільшена центрація на собі може стати перешкодою для адекватного сприйняття іншого, тобто високий рівень егоцентризму стає перешкодою в процесі взяття до уваги думки іншого та побудові здорових стосунків. Отже, дослідження проблеми егоцентризму потребує пильної уваги психологів, адже сформовані в молодому віці міжособистісні стосунки, зв'язки та контакти утворюють соціальну мережу, що впливає на все подальше життя та визначає його якісний бік.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження егоцентризму як одного з чинників незадоволеності міжособистісними стосунками, визначення складових задоволеності та незадоволеності міжособистісними стосунками.

Аналіз досліджень та публікацій. У психологічному словнику Л. Карпенка під егоцентризмом розуміють нездатність суб'єкта, зосередженого на своїх інтересах, брати до уваги думки, інтереси, плани, точки зору інших людей та координувати їх зі своїми власними (Karpenko L., 1990).

Ж. Піаже як автор терміна та перший його дослідник трактував егоцентризм як нездатність дитини змінити пізнавальну позицію мислення, як даність, яка з часом зникає. Л. Виготський наголошував на переході його у внутрішнє мовлення. Доналдсон спростовувала ідею даності як простого нерозуміння дітьми формулювання завдань для експерименту, Ельконін знаходить залежність від впливу соціальних умов. К. Платонов визначав егоцентризм як властивість, метою якої є ствердження власного «Я» (Pyazhe Zh., 2008).

Т. Пашукова трактує егоцентризм не лише як властивість, а й як стан особистості, що є своєрідною реакцією всієї екосистеми як захисної реакції людини, головним завданням якої є збереження цілісності особистості, тобто говоримо про процес самостабілізації, який починається із себе, але має зовнішні поведінкові прояви у вигляді дезадаптації (Pashukova T., 2002).

Г. Крайг зазначав, що егоцентризм – це пізнавальна позиція відносно світу, який розглядається його володарем з єдиної точки зору – стосовно себе (Craig G., 2001). У своїй концепції «ідеал-реалізму» Н. Лоський довів, що межевий індивідуалізм, центрація на своїх переживаннях перешкоджає самореалізації та розумінню сенсу власного життя (Losskyi N., 1991). Вчений філософської етики М. Бердяєв вказував, що егоцентризм позбавляє людину особистості, оскільки викривляє перспективи життя.

А. Сміт доводив, що егоцентрична спрямованість людини шкодить репутації в суспільстві, погіршує взаємини з іншими людьми, а тому заважає досягненню повноцінного існування (Vasiuk K., 2010). Отже, егоцентризм має властивість проявлятися та характеризувати різні сфери особистості, мати вигляд переживання, що стосується виключно суб'єкта, а також містити зовнішню орієнтацію, впливаючи на побудову стосунків з іншими.

Феномен міжособистісних стосунків розглядався і розглядається низкою як вітчизняних (С. Духновський, Г. Андреева, В. Куніцина, В. Мясичев та ін.), так і зарубіжних (Р. Бейлс, Т. Шибутані, Дж. Велвудт та ін.) учених. У більшості досліджень фокус зміщується на особистість як важливий елемент системи стосунків, виділити її з якої не уявляється можливим. В. Мясичев зазначав, що найбільш важливим аспектом, що характеризує особистість, є її ставлення до інших людей (Miasyshchev V., 2003). Фактично йдеться про те, що взаємини та стосунки – це суб'єктивно пережиті, різною мірою усвідомлювані взаємозв'язки між людьми з домінуванням особистісного компонента, тобто такі, що мають взаємну спрямованість та значущість. На відміну від спілкування, комунікації, суспільних відносин, власне міжособистісні стосунки мають специфіку, глибину, обмеження, відповідальність за себе й іншу людину, з якою будуються взаємини (Dukhnovskyi S., 2009).

З огляду на теоретичний розгляд проблем егоцентризму та міжособистісні стосунки, зрозуміло, що пов'язані вони насамперед із феноменом особистості в широкому сенсі, враховуючи спрямованість та орієнтації людини на побудову взаємин.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженні взяли участь 67 осіб віком від 18 до 32 років (42 особи жіночої статі та 25 осіб – чоловічої). Емпірична діагностика егоцентризму здійснювалась за методикою «Тест егоцентричних асоціацій» Т. Пашукової; для характеристики міжособистісних стосунків було обрано опитувальник рівня довіри до себе Т. Скрипкіної, «Шкалу міжособистісної (соціальної) довіри» Дж. Роттера «ITS» (в адап. С. Достовалова), методику діагностики рівня задоволеності основних потреб В. Скворцова, тест «Психологічні межі особистості» Е. Хартманна (в адап. О. Шамшикової – В. Волохової), тест «Q-Сортування» В. Стефенсона, опитувальник міжособистісних стосунків В. Шутца «FIRO-B» (в адап. А. Рукавишнікова).

В результаті проведеного дослідження було встановлено існування тісного додатного кореляційного зв'язку між рівнем егоцентризму та матеріальними потребами особистості (табл. 1).

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок між рівнем егоцентризму та задоволеністю основних потреб особистості

<i>Шкали потреб за методикою «Діагностика міри задоволеності основних потреб» В. Скворцова</i>	<i>Рівень егоцентризму за методикою «Тест егоцентричних асоціацій» Т. Пашукової</i>
Матеріальні потреби	0,257, $p \leq 0,05$
Потреби в безпеці	-0,161
Соціальні потреби	-0,012
Потреби визнання	-0,011
Потреби самовираження	-0,115

Ймовірно, центрація на своїх думках і бажаннях, сприймання їх за істину тісно пов'язані з культурою споживання, економічним розвитком та маркетинговою діяльністю. Оскільки збільшений інтерес до своїх прагнень може виражатися бажанням задовольнити їх у вигляді матеріального придбання (товару чи участі в певних заходах), таким чином збільшуючи престижність у своїх очах та очах оточення, логічним є зростання матеріальних потреб для забезпечення певної внутрішньої рівноваги у діаді «хочу – маю». Також варто зазначити, що отримана кореляція за цими показниками має взаємну спрямованість.

Значущий додатний кореляційний зв'язок було виявлено між рівнем егоцентризму та незалежністю ($r=0,253, p \leq 0,05$), прийняттям боротьби ($r=0,251, p \leq 0,05$) (табл. 2).

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між рівнем егоцентризму та основними тенденціями поведінки людини в реальній групі

<i>Шкали тенденцій поведінки за методикою «Q-сортування» В. Стефенсона</i>	<i>Рівень егоцентризму за методикою «Тест егоцентричних асоціацій» Т. Пашукової</i>
Залежність	0,08
Незалежність	0,253, $p \leq 0,05$

Товариськість	0,237
Нетовариськість	-0,042
Прийняття боротьби	0,251, p<0,05
Уникнення боротьби	0,058

Встановлений значущий додатний кореляційний зв'язок між рівнем егоцентризму та тенденціями до незалежності та прийняття боротьби, можливо, вказує на таке: оскільки людина дуже зосереджується на собі і її світ «обертається» ледь не навколо неї, свідомою потребою в інших людях, необхідність дослухатися до чужих думок не є для неї чимось надважливим, бо вона вважає, що і так права. Щодо прийняття боротьби, ймовірно, особистості, яка щиро вірить у точність та істинність своїх суджень і поглядів на влаштування та функціонування світу, буде дуже складно йти на компроміс, уникаючи боротьби, згладжуючи гострі кути в міжособистісному спілкуванні та стосунках загалом. Тож вважаємо, що їй більш властивим буде наполягання на своєму та відстоювання власних позицій, активне прагнення брати участь у груповому житті, домагатись більш високого статусу в системі міжособистісних взаємин, ніж ховатись і «плисти за течією».

Було встановлено значущі додатні кореляційні зв'язки між рівнем егоцентризму та включеністю (від інших до індивіда) ($r=0,288, p<0,05$), афектом (від інших до індивіда) ($r=0,289, p<0,05$) (табл. 3).

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки між рівнем егоцентризму та аспектами міжособистісних стосунків

<i>Шкали за методикою «ОМО» В. Шутца (в адапт. А. Рукавишнікова)</i>	<i>Рівень егоцентризму за методикою «Тест егоцентричних асоціацій» Т. Пашукової</i>
Включеність(від індивіда до інших)	0,185
Включеність(від інших до індивіда)	0,288, p<0,05
Контроль (від індивіда до інших)	0,165
Контроль (від інших до індивіда)	-0,059
Афект (від індивіда до інших)	0,22
Афект (від інших до індивіда)	0,289, p<0,05

Наявний зв'язок можна пояснити виходячи з того, що включеність – це потреба створювати й підтримувати психологічно прийнятні взаємини з іншими людьми, на основі яких виникають взаємодія і співпраця. З точки зору самооцінки, потреба включеності проявляється в бажанні людини відчувати себе цінною і значущою особистістю. У цьому випадку саме включеність від інших до індивіда (тобто очікувана) проявляє аспект потреби в тому, що людина прагне бути поміченою, відрізнятись від інших людей. Вірогідно, егоцентричній особистості все ще може бути потрібна певна підтримка в думках щодо власної особливості, оскільки це не спрощує, а лише підтверджує факт того, що людина – істота соціальна, і за будь-яких обставин їй буде потрібен соціум та спілкування. Що ж до афекту (від інших до особистості), то йдеться про потребу створення та підтримання стосунків,

спираючись на емоційний аспект, тобто прагнення створювати та зберігати почуття взаємно теплого емоційного ставлення. Можна припустити, що егоцентричній особистості, як свідчить цей кореляційний зв'язок, потрібно відчувати, що вона гідна любові.

Наступним кроком було порівняння показників задоволеності міжособистісними стосунками серед досліджуваних із різним рівнем прояву егоцентризму. Показники змінних були отриманні шляхом медіального розподілу вибірки на дві групи (високий та низький рівень). Не було встановлено значущих відмінностей у прояві компонентів задоволеності міжособистісними стосунками серед осіб із високим та низьким рівнем егоцентризму за шкалами: довіра до себе, міжособистісна довіра, соціальні потреби, потреби у визнанні, потреби у самовираженні, межі «Я», залежність, незалежність, товариськість, нетовариськість, прийняття боротьби, уникнення боротьби, включеність (від індивіда до інших), включеність (від інших до індивіда), контроль (від індивіда до інших), контроль (від інших до індивіда), афект (від індивіда до інших), афект (від інших до індивіда).

За таких обставин можна припустити, що прояв обраних компонентів (як внутрішніх, так і зовнішніх) задоволеності міжособистісними стосунками властивий людям загалом і не пов'язаний з егоцентризмом, оскільки його вплив може поширюватись на інші аспекти та характеристики особистості або проявляти ситуативно.

З метою визначення впливу кожної змінної на варіацію досліджуваної величини застосовувався регресійний аналіз, оскільки лише в такий спосіб можливо було визначити особливість незадоволеності міжособистісними стосунками особистості у прояві й організації активності, переживань, забезпеченні спонукань, планів та сценаріїв поведінки. Добір здійснювався шляхом виключення з моделі найбільш взаємозалежних факторів з урахуванням значущості коефіцієнтів регресії, оцінених на допомогою *t*-критерію Стьюдента.

Результати лінійного множинного регресійного аналізу, що здійснені для предикторів задоволеності міжособистісними стосунками, дали можливість виокремити пояснювальні фактори, які виявились у розробленій моделі статистично значущими.

Побудована регресійна модель для предикторів шкали включеності (від інших до індивіда) ($F=6,690$, $p \geq 0,001$): R (0,492), R квадрат (0,242), R скоригований (0,206), стандартна похибка оцінки (2,384), дала змогу виокремити пояснювальні фактори: потреба в безпеці, товариськість (додатна кореляція), потреба у визнанні (від'ємна кореляція).

Побудована регресійна модель для предикторів шкали контролю (від індивіда до інших) ($F=11,866$, $p \geq 0,000$): R (0,520), R квадрат (0,271), R скоригований (0,248), стандартна похибка оцінки (2,012), дала змогу виокремити пояснювальні фактори: прийняття боротьби (додатна кореляція), нетовариськість (від'ємна кореляція).

Побудована регресійна модель для предикторів шкали контролю (від інших до індивіда) ($F=6,490$, $p \geq 0,013$): R (0,301), R квадрат (0,091), R скоригований (0,077), стандартна похибка оцінки (2,084), дала змогу виокремити пояснювальний фактор: прийняття боротьби (від'ємна кореляція).

Побудована регресійна модель для предикторів шкали афекту (від інших до індивіда) ($F=7,820$, $p \geq 0,000$): R (0,521), R квадрат (0,271), R скоригований (0,237), стандартна похибка оцінки (1,992), дала змогу виокремити пояснювальні фактори: соціальна потреба, довіра до себе (додатна кореляція), егоцентризм (від'ємна кореляція).

У результаті виокремленої регресійної моделі було отримано якісний склад незадоволеності міжособистісними стосунками, а саме: егоцентризм, актуальність потреби в безпеці, нетовариськість та прийняття боротьби (залежно від ситуації контролю та відповідальності (від інших до індивіда)). Прийняття боротьби виявилось такою категорією, яка є складовою як задоволеності, так і незадоволеності міжособистісними стосунками, що може вказувати на те, що для створення та підтримки міцних, гармонійних стосунків необхідно бути особистістю, мати свою думку, свої принципи, цінності, вміти відстоювати свої позиції чи позиції команди, але при надмірній принциповості, невмінні дійти згоди та компромісу це призводить до незадоволеності.

Задоволеність викликана такими проявами: високі показники довіри до себе, актуальність соціальної потреби, потреби у визнанні, товариськості та прийняття боротьби. Ймовірно, актуальність соціальної потреби є ресурсом, який забезпечує підтримання зацікавленості в побудові міжособистісних взаємин на більш-менш сталому рівні, який є необхідним для перебування в мережі соціальної активності.

Висновки. В результаті теоретичного та емпіричного пошуку було встановлено наступне:

1. Егоцентризм – це соціально-психологічне явище та переживання особистості, яке характеризується нездатністю суб'єкта, зосередженого на своїх інтересах, брати до уваги думки, інтереси, плани, точки зору інших людей, а також координувати їх зі своїми власними.

2. Центрація на собі, своїх думках, вчинках має обтяжливі наслідки для побудови міжособистісних стосунків.

3. Було встановлено додатні значущі кореляційні зв'язки між егоцентризмом та матеріальними потребами, незалежністю, прийняттям боротьби, включеністю (від інших до індивіда) та афектом (від інших до індивіда).

4. При перевірці особливостей прояву компонентів задоволеності міжособистісними стосунками залежно від рівня егоцентризму особистості значущих відмінностей не визначено.

5. Виявлено, що незадоволеність міжособистісними стосунками формують такі чинники: егоцентризм, актуальність потреби в безпеці, нетовариськість та прийняття боротьби. Задоволеність міжособистісними

стосунками формується за рахунок високих показників довіри до себе, актуальності соціальної потреби, потреби у визнанні, товариськості та прийнятті боротьби.

Перспективами подальших досліджень означеної проблематики може бути дослідження рівня та особливостей прояву егоцентризму в контексті суб'єктивного благополуччя, сімейних стосунків, впливу на ефективність роботи та успішності при виконанні професійної діяльності. Окремим завданням подальших досліджень може бути розробка діагностичного інструментарію, спрямованого на діагностику егоцентризму особистості.

Бібліографічні посилання

- Vasiuk, K. (2010). Ehotsentryzm yak chynnyk sotsialno-psykholohichnoi dezadaptatsii osobystosti. *Problemy suchasnoi psykholohii*, № 10, s. 82–90 [in Ukrainian].
- Dukhnovskiy, S. (2009). Dyahnostyka mezhlychnostnykh otnoshenyi. *Psykholohycheskyi praktykum*. Sankt-Peterburg: Rech [in Russian].
- Losskiy, N. (1991). Uslovye absoliutnoho dobra: Osnovy etyky; Kharakter russkoho naroda. Moscow: Polytyzdat [in Russian].
- Miasyshchev, V. (2003). *Psykholohiya otnoshenyi*. Moscow: Yzd-vo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnogo ynstytuta [in Russian].
- Pashukova, T. (2002). Эhotsentryzm, osnovne psykholohycheskiye kharakterystyky zakonomernosty y mekhanyzmy formirovaniya y korrektsyy: dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.05, 19.00.13. Kyev [in Russian].
- Psykholohiya. Slovar* (1990) / sostav. L. Karpenko. 2 yzd. Moscow: Polytyzdat [in Russian].
- Pyazhe, Zh. (2008). *Rech y myshlenye rebenka*. Moscow: Rymys [in Russian].
- Svitove doslidzhennia tsinnosti 2020 v Ukraini. Retrieved from <http://ucep.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html> [in Ukrainian].
- Jay, M. (2012). *The Defining Decade: Why Your Twenties Matter – And How to Make the Most of Them Now* Kindle Edition. Published by Twelve [in English].
- Craig, G. (2001). *Human Development*. S.: PrenticeHall [in English].
- Market research on consumer products, commercial industries, demographics trends and consumer lifestyle. Retrieved from: <https://www.euromonitor.com/consumer-lifestyles/report> [in English].

УДК 159.923-057.87-057.86

DOI <http://doi.org/10.15421/102104>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕЖ І СТИЛІВ МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ PECULARITIES OF PSYCHOLOGICAL BOUNDARIES AND STUDENTS' AND TEACHERS' STYLES OF THINKING

Волинчук О.В.

аспірантка кафедри теорії і методики
практичної психології, Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»
olenadorosh@yahoo.co.uk

У статті проаналізовано особливості зв'язків між різними характеристиками психологічних меж учасників навчального процесу й системою інтелектуальних прийомів, стратегій, навичок та операцій, що становлять стиль мислення особистості. Підтверджено думку про відносну незмінність складу мислення людини впродовж життя. Статистично засвідчено наявність кореляційного зв'язку між синтетичним стилем мислення і товщиною психологічних меж, між ідеалістичним складом мислення і стримуючою функцією меж «Я», між аналітичним стилем та проникною функцією й функцією віддавання, між реалістичним складом та дистанційованістю і схильністю порушувати межі оточуючих, а також неупускною та проникною функціями психологічних меж.

Ключові слова: особистість, психологічні межі, межі психологічного простору, межі «Я», стиль (склад) мислення, навчальна діяльність.

In our opinion, there are psychological phenomena that are characterized by greater plasticity, prone to correction, and those that are static, virtually unchanged throughout the life. The first type of phenomena, in our opinion, can be attributed to the psychological boundaries of the personality. The second type of

phenomena is the style of thinking of the individual. The aim of the article was to find out the relationship between the psychological boundaries and thinking styles of participants in the learning process.

For the study of features of the investigated phenomena the following questionnaires were used: «Styles of thinking» by R. Bramson and A. Harrison, «Boundaries of the psyche» by E. Hartmann, «I-boundaries» of N. Brown and methodology «Psychological boundary of personality» by T. Levi. The sample consisted of 52 Oil and Gas College teachers of different subjects and 2nd year students of Pedagogical University.

The features of connections between different characteristics of psychological boundaries of participants of educational process and system of intellectual receptions, strategies, skills and operations (style of thinking) of personality were analysed. The idea about relative invariability of person's thinking style during the life was confirmed. The presence of cross-correlation connection between synthetic style of thinking and thickness of psychological boundaries, between idealistic style of thinking and retentive function of personal boundaries, between analytical style and penetrating and giving functions, between realistic type and distance with inclination to violate boundaries of others and permeable and non-inlet functions of personal boundaries was statistically confirmed.

There is connection between psychological boundaries and styles of thinking. About 50% of tested participants of studying process demonstrate the analytic style as a leading one.

Keywords: personality, psychological boundaries, psychological space of boundaries, personal boundaries, thinking style, educational activity.

Постановка проблеми. Сучасний стан суспільства, динаміка змін та непередбачуваність завтрашнього дня, неможливість побудови тривалих планів – усе це змушує шукати нові способи та методи організації діяльності й простору, зокрема і в навчальному середовищі. Це вимагає вирішення різних завдань не лише організаційного та технічного характеру, а й психологічного плану, почасти з'ясування залежностей між різноманітними психічними явищами, що впливають на організацію навчальної діяльності. Неабиякою мірою зазначена проблема стосується пізнавальних психічних процесів.

Водночас, на нашу думку, велике значення в педагогічній взаємодії відіграють особливості психологічних меж студентів та викладачів, оскільки

вони пов'язані з комунікативними й особистісними характеристиками, що впливають на особливості взаємин між учасниками навчальної діяльності. Варто зазначити, що межі викладачів можна вважати сформованими, тимчасом як межі студентів саме в період навчання перебувають на стадії стрімкого становлення. Недаремно дослідники зазначають: «Юність – період життя людини, розміщений онтогенетично між отрочеством і дорослістю; це рання молодість. Саме в юності відбувається становлення людини як особистості, коли молода людина, пройшовши складний шлях онтогенетичної ідентифікації – уподібнення іншим людям, – привласнює від них соціально значущі властивості особистості, здатність до співпереживання, до активного морального ставлення до людей, до самого себе і до природи; здатність до засвоєння конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві та ін. У юності набуває нового розвитку механізм ідентифікації відособлення» (Psychologhichni osoblyvosti studentskoho viku. Na dopomohu kuratoram, 2013:14). Тому дослідження характеристик психологічних меж виглядає досить доцільним саме на етапі дорослішання.

Значущими, за нашим припущенням, є також способи обробки інформації, мисленнєві операції, тобто вже згадувані когнітивні процеси психіки. Саме тому актуальною нині бачиться спроба виявити певні закономірності та взаємозв'язки між психологічними межами учасників навчальної діяльності і стилями мислення викладачів та студентів. У цьому контексті Б. Анан'єв наголошував, що для успішного навчання у вищому навчальному закладі необхідний досить високий рівень загального інтелектуального розвитку, зокрема сприйняття, пам'яті, мислення, уваги, рівня володіння певним колом логічних операцій (Ananiev, 1974).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі зустрічається кілька синонімічних до поняття «психологічні межі» найменувань: «межі психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер), «межі “Я”» (Н. Браун), «особисті (особистісні) межі» (В. Ламберт), «межі особистості» (Дж. Таунсенд) тощо. Також існує кілька підходів до розуміння змісту психологічних меж. Окремо можна виділити суб'єктно-середовищний підхід С. К. Нартової-Бочавер, котра розглядає психологічні межі як систему експліцитних та імпліцитних правил поведінки, що виконують регуляторно-захисні функції (укріплення власної емпіричної особистості і повага до іншої) (Nartova-Vochaver, Silina, 2018) та тілесно-енергійний підхід Т. С. Леві, яка вважає психологічні межі енергійним утворенням (Levi, 2013).

Варто зауважити, що існують психологічні феномени, які характеризуються більшою пластичністю, схильністю до корекції, й такі, що є статичними, практично незмінними впродовж життя. До першого типу феноменів, на нашу думку, можна віднести саме психологічні межі особистості (але це не означає, що з легкістю «тонкі» межі можна за допомогою психотехнік перетворити на «товсті» чи навпаки; йдеться про їх більшу, порівняно з іншими психічними властивостями, здатність до змін).

До другого типу феноменів (що, на нашу думку, характеризуються

більшою статичністю), належить стиль мислення особистості. Під стилем мислення А. А. Алексєєв і Л. А. Громова розуміють відкриту систему інтелектуальних стратегій, прийомів, навичок та операцій, до якої особистість схильна в силу своїх індивідуальних властивостей. І хоча вказані дослідники зазначають, що стиль мислення починає складатися в дитинстві й розвивається впродовж усього життя особистості, водночас вони зауважують, що він є системою з відносно постійним ядром (Alekseev, Gromova, 1993), і це дає нам підставу вважати стиль мислення (СМ) досить статичним явищем, однак для чіткого розуміння вважаємо за потрібне дослідити істинність нашого припущення.

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування наявності взаємозв'язків між психологічними межами та стилями мислення учасників навчального процесу. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: визначити особливості змінності/статичності стилів мислення викладачів та студентів; виявити відсутність/наявність зв'язку між складом мислення та психологічними межами суб'єктів педагогічного впливу.

Виклад основного матеріалу. Дослідники виділяють п'ять основних стилів (складів) мислення: синтетичний, ідеалістичний, прагматичний, аналітичний і реалістичний (Alekseev, Gromova, 1993). Основна характеристика цих типів відображена в назві відповідного СМ, тобто представники синтетичного складу схильні до цілісного сприйняття явищ дійсності, до інтеграції, «ідеалісти» здатні утворювати у своїй уяві певні еталони і прагнути до них, «прагматики» характеризуються бажанням використовувати всі доступні ресурси для швидкого отримання результату, «аналітики» розчленовують доступну їм інформацію на складові, а «реалісти» спираються на факти, а не на умовиводи чи теорії. Переважна більшість людей має один провідний СМ, але є випадки наявності в індивідів двох і навіть трьох основних стилів мислення. Інші способи обробки інформації зазвичай ігноруються (Alekseev, Gromova, 1993). Безумовно, склад мислення відіграє неабияку роль у професійній діяльності педагога, як і в навчальній діяльності студента.

Для вивчення особливостей досліджуваних феноменів було використано опитувальники «Стилі мислення» Р. Бремсона, А. Харрісона (адаптований А. А. Алексєєвим), «Межі в психіці» Е. Хартманна та «Межі "Я"» Н. Браун (адаптовані К. О. Шамшиковою) і методику «Психологічна межа особистості» Т. С. Леві.

Опитуваними стали викладачі Коледжу нафтогазових технологій, інженерії та інфраструктури сервісу Одеської національної академії харчових технологій і студенти другого року навчання спеціальності «Психологія» Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Така вибірка пояснюється насамперед віковими особливостями респондентів, оскільки вказані групи представляють юнацький вік (студенти) і зрілий (викладачі). Як зазначають дослідники періоду студентства, «другий курс – період найбільш напруженої навчальної діяльності студентів. У життя другокурсників інтенсивно включені всі форми

навчання і виховання. Студенти отримують загальну підготовку, формуються їхні широкі культурні запити і потреби. Процес адаптації до цього середовища переважно завершений» (Psychologichni osoblyvosti studentskoho viku. Na dopomohu kuratoram, 2013:15).

За результатами дослідження з'ясовано, що як серед студентів, так і серед викладачів найбільше виявлено представників аналітичного складу мислення в чистому вигляді або в поєднанні ще з одним (близько 50 % опитаних педагогів та більше 60 % студентів). В останніх це поєднання найбільшою мірою відбувається з реалістичним складом. Імовірно, цей результат пояснюється особливостями вибірки: і педагоги, і студенти повинні вміти вдаватися до аналізу як одного з провідних методів наукового пізнання, що саме і було встановлено.

Для точного розуміння стилю мислення як статичного явища ми порівняли зазначені групи опитуваних (студенти віком 18-19 років та викладачі віком 30-40 років) за допомогою програми статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.

Отримані результати підтвердили наше припущення про відносну незмінність стилю мислення особистості впродовж онтогенезу, оскільки жодних зв'язків між віком та складом мислення студентів та викладачів виявлено не було.

Відсутність зв'язку між віком та стилем мислення демонструє таблиця 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок між стилями мислення та віком

Стиль/кореляція	Синтет.	Ідеаліст.	Прагмат.	Аналіт.	Реаліст.	Вік
Синтет.		-312	-170	-495*	-236	164
Ідеаліст.	-312		-163	-89	-217	120
Прагмат.	170	-163		-480*	-463*	169
Аналіт.	-495*	-89	-480*		229	-159
Реаліст.	246	288	-463*	259		908
Вік	423	561	629	437	908	

Як видно з таблиці, наявність кореляційного зв'язку, позначувана зірочкою, характерна лише для різних стилів мислення, але жодної взаємозалежності між віком респондентів та складом мислення не виявлено.

Окрім зазначеного, варто зазначити, що прагматичний стиль мислення не демонструє жодних зв'язків із характеристиками психологічних меж. Спокійно-нейтральна функція меж не корелює зі стилями мислення, але оскільки прагматичний стиль негативно корелює з аналітичним (табл. 1), робимо висновок, що всі стилі мислення пов'язані з певними характеристиками меж психологічного простору.

Щодо гнучкості психологічних меж застосовувати подібні підтвердження немає сенсу, оскільки дослідники сходяться в думці про їх гнучкість протягом онтогенезу особистості (Volynchuk; Levi; Nartova-Vochaver, Silina).

Стосовно другого завдання було встановлено, що наявний зв'язок між

різноманітними характеристиками психологічних меж та стилями мислення, зокрема:

- синтетичний стиль мислення характеризується оберненим 5-процентним кореляційним зв'язком із товщиною психологічної межі;
- ідеалістичний стиль мислення перебуває в 1-процентному прямому зв'язку зі стримуючою функцією психологічної межі;
- аналітичний стиль мислення позитивно корелює з проникною функцією межі та функцією віддавання;
- реалістичний стиль мислення характеризується 1-процентним оберненим зв'язком зі схильністю порушувати межі інших та дистанційованістю, а також прямим 5-процентним зв'язком з невпускною й прямим 1-процентним з проникною функціями меж.

Зазначені результати відображені в таблиці 2. Для зручності продемонстровано лише значущі зв'язки.

Таблиця 2

Взаємозв'язки між стилями мислення й характеристиками психологічних меж

<i>X-ки меж</i>	<i>товщ.</i>	<i>дист.</i>	<i>невп.</i>	<i>прон.</i>	<i>вбир.</i>	<i>віддав.</i>	<i>стрим.</i>
<i>СМ</i>							
Синт.	-495*						
Ідеал.							410*
Аналіт.				406*		474*	
Реал.		-467*	493**		498*		

Отримані результати дають можливість констатувати те, що особливості сприймання та обробки інформації, інтелектуальні прийоми студентів (тобто їх стилі мислення) мають вплив на характеристики психологічних меж, а саме: товщина психологічних меж має відношення до методу узагальнення отриманих даних та інформації, здатності переносити конкретні факти на загальні явища й знаходити між ними внутрішні зв'язки, тобто до синтезу. Такі функції меж психологічного простору як проникнення та віддавання пов'язані з умінням вичленовувати окреме із загального, аналізувати події, ситуації та будь-яку інформацію. Невпускна та проникна функції також пов'язані з умінням оперувати фактами й робити на їх основі конкретні висновки, тобто реалістично сприймати почуте, побачене чи пережите. Дистанційованість та схильність порушувати межі інших теж залежить від реалістичності сприймання навколишнього світу і людей. Стримуюча функція меж пов'язана зі здатністю прагнути до ідеального, до найкращого результату в житті чи діяльності, зокрема навчальної, що саме і становить об'єкт нашого дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження підтвердило припущення про постійність феномену стилю мислення в онтогенезі особистості і про наявність взаємозв'язків між складом мислення та різними характеристиками психологічних меж у педагогічній взаємодії. З'ясовано, що в середньому половина опитуваних як провідний демонструє аналітичний стиль мислення, що виглядає досить

адекватним ситуації навчання для студентів та педагогічної діяльності для викладачів. Отримані результати спрямовують наші подальші пошуки в напрямі вивчення феномену меж у навчальній діяльності з різних точок зору.

Бібліографічні посилання

- Alekseev, A. A., Gromova, L. A. (1993). "Poymite menia pravilno ili kniga o tom, kak naiti svoi syil myshleniia, effektivno ispolzovat intellectualniie resursi i obresti vzaimoponimaniie s liudmi" [Understand me rightly or the book how to find one's style of thinking, to use intellectual resources effectively and to reach understanding with people]. Sankt-Peterburg: Ekonomicheskaya shkola [Economic school] [in Russian].
- Ananiev, B. G. (1974). "K psikhofiziologii studencheskogo vozrasta. Sovremenniie psikhologhicheskiie problemi vysshei shkoly" [Psychophysiology of student's age. Modern psychological problems of higher school], L, iss. 2, p. 82–89 [in Russian].
- Volynchuk, O. V. (2020). "Mezhi psikhologhichnoho prostoru ta komunikatyvna tolerantnist rannih yunakiv" [Psychological space boundaries and communicative tolerance of adolescents]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Psykhologhiya»* [Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series of Psychology], № 68, p. 52–56 [in Ukrainian].
- Levi, T. S. (2013). "Metodika diagnostiki psikhologhicheskoi granitsi lichnosti" [Diagnostic technique of a personality psychological boundary]. *Voprosy psikhologhii* [Psychology issues], № 1, p. 131–146 [in Russian].
- Nartova-Bochaver, S. K., Silina, O. V. (2018). "Psykhologhicheskiie granitsi: vzrosleniie i kultura" [Psychological boundaries: growing up and culture]. Moscow: Pamiatniki istoricheskoi mysli. [in Russian].
- "Psykhologhichni osoblyvosti studentskoho viku. Na dopomohu kuratoram" [Psychological peculiarities of student age. To help curators]. 2013. Issue 3. Kharcov: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].

УДК 159.923.5

DOI <http://doi.org/10.15421/102105>

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕДСТАВНИКІВ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19 TIME PERSPECTIVE FEATURES AMONG SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESS OWNERS UNDER THE COVID-19 PANDEMIC

Диса О.В.

к.психол.н., доц., завідувач кафедри педагогічної та вікової психології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
elenadysal@gmail.com

Опихайло О.Б.

к.психол.н., доцент кафедри педагогічної та вікової психології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
olya.obh@gmail.com

Часова перспектива особистості є важливою характеристикою та детермінантою формування і розвитку особистості, необхідною частиною світогляду людини, що відіграє значну роль в побудові життєвого сенсу, в досягненні успіху та самореалізації. Вона завжди пов'язана з планами особистості, цінностями та життєвими орієнтаціями.

У межах організації та проведення емпіричного дослідження часову перспективу розглянуто як систему уявлень індивіда про минуле та особистісну спрямованість запланованих і прогнозованих важливих подій свого майбутнього життя. Для повноцінного особистісного розвитку часова перспектива має цілісний характер, де минуле, теперішнє і майбутнє взаємопов'язані.

Досліджено часову перспективу представників малого і середнього бізнесу, які зазнали обмежень, пов'язаних із пандемією. Обґрунтовано вплив кризової ситуації на строк планування та емоційне сприйняття підприємцями власного майбутнього. Представники малого та середнього бізнесу, які перебувають в умовах кризи, пов'язаної з втратою роботи, не планують свого майбутнього на довгострокову перспективу, а переживання часу власного життя в них значно відрізняється від осіб, які мають стабільну роботу. У деяких осіб планування на майбутнє взагалі блокується, що може бути ознакою життєвої кризи, яку тяжко переживають. В осіб, які мають стабільну роботу, кількісні та якісні показники майбутньої власної перспективи набагато кращі.

Визначено психологічні детермінанти, які зумовлюють оптимальне планування майбутнього та його позитивне сприйняття в умовах кризи: достатньо високий рівень розвитку рефлексивності,

здатність людини брати відповідальність за процес власного життя, впевненість у результативності власного життя та здатність контролювати події. Окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: часова перспектива, планування майбутнього, криза, втрата роботи, психологічні детермінанти, процес життя, часова орієнтація.

One of the most important personality characteristics is time perspective. It determines personal growth and development. It is also a necessary part of the worldview which plays a significant role in building meaning of life, achieving success and self-realization. Time perspective is always related to personal plans, values and life orientations.

This article presents the conceptualization of time perspective as the system of individual's ideas concerning the past and personal orientation of the planned and predicted important events of the future life. Time perspective is the holistic phenomenon where the past, the present and the future are interconnected.

The empirical study examines time perspective features among small and medium-sized business owners under the COVID-19 pandemic. The impact of the crisis situation on the planning period and emotional perception of the future of businessmen is substantiated. Small and medium-sized enterprise owners in a job crisis are not planning for the long term; their time perspective is very different from businessmen with a permanent job. For some people, planning for the future is blocked, which can be a sign of a life crisis that is difficult to go through. Those who have a steady job have much better quantitative and qualitative indicators of their future prospects.

Psychological characteristics that determine optimal planning for the future and its positive perception in a crisis are identified: a high level of reflexivity, the ability to take responsibility for own life, confidence in effectiveness of own life and the ability to control events.

The prospects of further research are also provided, highlighting the potential associated to the study of the impact of past events on the process of experiencing life crises by the individual and psychological mechanisms that allow us to reinterpret our own past and achieve personal well-being.

Keywords: time perspective, planning for the future, crisis, job crisis, psychological determinants, processes of life, time orientation.

Постановка проблеми. Кожна людина так чи інакше планує своє майбутнє. Хтось робить це на короткий термін, наприклад, на декілька місяців, хтось на декілька років, а хтось, може, й на десятиліття. На процес планування, постановки цілей у житті та бажання знаходити засоби для досягнення запланованого впливають багато чинників. По-перше, безумовно, це залежить від особистісних характеристик. Адже всі люди різні: хтось більш амбіційний та практичний, орієнтований на досягнення успіху, а хтось звик покладатися на випадок та «плисти за течією життя». Проте, окрім особистісних характеристик, важливу роль також відіграють і соціально-економічні чинники: оскільки людина постійно перебуває в соціумі, то всі зміни, які відбуваються в ньому, впливають на особистість.

У сучасному суспільстві коронавірусна інфекція стала актуальною проблемою ХХІ ст., а введення певних протиепідемічних обмежень призвело до масового скорочення робочих місць. Внаслідок цього все більше людей переживають кризу, пов'язану з втратою роботи. Безумовно, кожна людина переживає втрату роботи індивідуально, своєрідно, але сам процес переживання кризи, пов'язаної з втратою роботи, є надзвичайно важливим та «болючим» питанням у цей час.

Періодичне запровадження «локдаунів» особливо тяжко вплинуло на представників малого та середнього бізнесу. Закриття ресторанів, кав'ярень, закладів громадського харчування, невеликих крамниць змусило багатьох підприємців призупинити роботу бізнесу, звільнити персонал, що значно погіршило їх фінансовий стан. Частина представників малого та середнього бізнесу опинилася у кризовому становищі, практично на межі втрати роботи. Такі обставини, безумовно, вплинули на їх психологічний стан та змінили часову перспективу власного життя. Підприємці, які перебували під загрозою можливої втрати роботи, складно уявляли власне майбутнє, відчували труднощі у плануванні та прогнозуванні подальшої професійної діяльності.

Як відомо, конструювання майбутнього є цілісним процесом, що об'єднує індивідуальну і соціальну сфери особистості (Miller R.B., Brickman S.J., 2004; Simons J., 2004). Образи майбутнього, які виникають, «приміряються», постійно порівнюються з актуальним станом і на цій основі робиться вибір та приймається рішення про зміни в поведінці. Порівняння образу майбутнього з образом реального світу – складний когнітивний процес, в якому задіяні потребно-мотиваційна сфера, емоційний стан, ціннісні орієнтації та інші особистісні структури. Порушення таких важливих сфер життєдіяльності означає, що порушується здатність людини до конструювання перспектив власного майбутнього. Внаслідок цього особа важче й довше переживає професійну кризу, пов'язану з втратою роботи.

Сьогодні можна говорити про те, що ситуація можливої втрати роботи значно впливає на зміну часової перспективи осіб, які опинилися під цією загрозою. Адже часова перспектива відіграє вирішальну роль в осмисленні минулого досвіду, у визначенні цілей і побудові планів, у регуляції діяльності і життя загалом. Тому дослідження проблем часової перспективи та визначення психологічних чинників, які дають можливість оптимально

планувати власне майбутнє в умовах кризи, є важливими для продуктивної соціалізації особистості, адаптації до змін у житті, надання якісної психологічної допомоги особам, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Метою цієї роботи є вивчення особливостей часової перспективи представників малого та середнього бізнесу в умовах пандемії COVID-19 та визначення психологічних детермінант, які допомагають людині оптимально планувати та позитивно сприймати своє майбутнє навіть в умовах кризи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Часова перспектива особистості активно досліджується в сучасній психологічній науці. Вона є важливою характеристикою та детермінантою формування і розвитку особистості, необхідною частиною світогляду людини, що відіграє значну роль у побудові життєвого сенсу, в досягненні успіху та самореалізації; вона завжди пов'язана з планами особистості, цінностями та життєвими орієнтаціями.

Цілісне, об'єктивне сприймання й осмислення власного життєвого шляху, зокрема адекватне ставлення до майбутнього, вважається одним із найважливіших критеріїв розвитку особистості, її соціальної та психологічної зрілості. Побудова перспективи майбутнього життя – важлива наукова проблема, яка досліджується вітчизняними (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, Є. Головаха, Л. Карамушка, І. Кон, О. Кронік, С. Моляко, В. Моргун, В. Москаленко, В. Панок, В. Рибалка, Л. Сохань, Т. Титаренко, Б. Цуканов, З. Шабарова, Ю. Швалб та ін.) та зарубіжними (К. Левін, Ж. Нюттен, П. Парк, Л. Франк, Дж. Фрезер, П. Фресс, Ф. Хунд, О. Шульце, та ін.) дослідниками.

Наукові розвідки стосовно професійної кризи, пов'язаної з можливою втратою роботи, здійснювали К. Аксенченко, Г. Бойко, І. Булах, Є. Варбан, Ж. Вірна, В. Заїка, К. Мілютіна, О. Кокун, О. Гринів, А. Колобкова, О. Саннікова та ін.

Поняття «часова перспектива» було введено у психологію К. Левіном. Його учень Л. Франк запропонував вивчати часову перспективу як самостійний предмет психологічного дослідження і вважав її динамічною базовою властивістю людського існування, яка включає психологічне минуле та психологічне майбутнє на певний момент.

У руслі мотиваційного підходу уявлення про часову перспективу розвивали Ж. Нюттен, В. Ленс, Т. Гісме, З. Залескі та ін. В якості одиниці аналізу пропонується узагальнююча характеристика – часова інтеграція, яка відображає сприйняття людиною зв'язків між діями сьогодення і подіями минулого або майбутнього (Nyutten Zh., 2004).

Цікавим у плані узагальненого розгляду часової перспективи є підхід Ф. Зімбардо і Дж. Бойда (Harber K.D., Zimbardo P.G., Boyd J.N., 2003; Keough K.A., Zimbardo P.G., Boyd J.N., 1999; Boyd J.N., Zimbardo P.G., 2005). У цьому підході найбільш повно розроблено категорію часової орієнтації, яка розуміється як оціночний компонент роздумів людини про минуле, теперішнє, майбутнє. Збалансована часова орієнтація властива людям, що

перебувають у стабільній життєвій ситуації. Стреси, хвороби, життєві кризи часто призводять до того, що особи замикаються в теперішньому або живуть спогадами про «прекрасне» минуле.

Розробники причинно-цільової концепції психологічного часу Е. Головаха та О. Кронік у якості проблеми дослідження визначили особливості відображення й оцінювання людиною свого життя. Основним предметом вивчення є події минулого, теперішнього і майбутнього в їх взаємозв'язку (Holovakha E.Y., Kronik A.A., 1984; Kronik A.A., 1994; 2008).

Розглядаючи питання про часовий аспект людського існування, К. Абульханова-Славська виділила психологічну, особистісну і власне життєву перспективи як три різних явища. Особистісна перспектива трактується як здатність людини на будь-якому віковому етапі свідомо, подумки передбачити майбутнє, а також готовність до нього в теперішньому й установка на його досягнення (Abulkhanova K.A., Berezina T.N., 2001).

Спираючись на аналіз та узагальнення отриманих у світовій і вітчизняній психології часу даних, український професор Б. Цуканов досліджував проблему часової організації індивіда й особистості. З точки зору вченого, у кожного індивіда є власна одиниця часу. Вона виконує санкцію кроку, яким вимірюється пережита тривалість, визначає квантову структуру часових параметрів рухів, їх темп і ритм. Власна одиниця часу є вродженою й однозначно визначає належність індивіда до своєї типологічної групи темпераменту. Залежно від належності до типологічної групи у кожного індивіда формується власна оцінка швидкоплинності пережитого часу й індивідуально визначений тип орієнтації в майбутнє, теперішнє і минуле. Власна одиниця часу індивіда пов'язана з ритмом серцевої діяльності і перебуває в кратному відношенні до тривалості дихального циклу (Tsukanov B.I. 2000; Tsukanov B.Y., 2002).

Отже, на основі аналізу наукової літератури встановлено, що у психології немає однозначного визначення часової перспективи особистості, а також підходу щодо її вивчення. Це зумовлено тим, що поняття розробляється різними авторами незалежно один від одного, в різних проблемних контекстах. Часова перспектива як передумова продуктивної соціалізації повинна розглядатися як узагальнене бачення людиною подій власного життя, уявлення їх у певній часовій віднесеності і послідовності й вивчатися в сукупності когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів. При цьому в якості параметрів вивчення часової перспективи виступають часові рамки окремих періодів життя (минуле, теперішнє, майбутнє), зміст і структура часових уявлень, ставлення до минулого, сьогодення та майбутнього, взаємозв'язки між подіями і періодами життя.

У межах організації та проведення емпіричного дослідження часову перспективу ми розглядаємо як систему уявлень індивіда про минуле й особистісну спрямованість запланованих і прогнозованих важливих подій свого майбутнього життя. Часова перспектива включає спогади про важливі події минулого життя, життєві цілі, плани та планування майбутнього. Для

повноцінного особистісного розвитку часова перспектива має цілісний характер, де минуле, теперішнє і майбутнє взаємопов'язані.

Наукові праці як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників щодо проблем дослідження часової перспективи, професійних криз, пов'язаних із можливою втратою роботи та безробіттям, стали методологічною основою емпіричного дослідження з питань вивчення особливостей часової перспективи представників малого та середнього бізнесу в умовах пандемії та визначення психологічних детермінант, які допомагають людині оптимально планувати та позитивно сприймати своє майбутнє навіть в умовах кризи.

У дослідженні застосовано такі психодіагностичні методики: «Лінії життя» (О. Кронік, Б. Левін, А. Пажинтов); «Шкала переживання часу» (Є. Головаха, О. Кронік); опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю», розроблений на основі шкали Дж. Роттера (Є. Бажин, Є. Голинкін, Л. Еткінд); «Смисложиттєві орієнтації» (Д. Леонтьєв); «Діагностика рівня розвитку рефлексивності» (А. Карпов). Обробку результатів здійснено за допомогою математико-статистичних методів – коефіцієнта кореляції Пірсона та U-критерію Манна-Уїтні.

На першому етапі дослідження було проведено анкетування для збору відомостей щодо психоемоційного стану представників малого і середнього бізнесу, які перебували у складних умовах під час локдауну, який було введено керівництвом країни з метою запобігання поширенню COVID-19. Результати анкетування показали, що більшість підприємців (83 %) пов'язують свої переживання з професійною діяльністю (зокрема, з проблемами, викликаними припиненням роботи їхнього бізнесу), 98 % працівників бояться втратити роботу, 64 % вважають себе реалізованими у професії. Такі результати підтвердили, що серед підприємців існують психологічні проблеми, пов'язані з переживанням кризової ситуації.

Для подальшої роботи було сформовано вибірку досліджуваних із двох груп. Перша група – це представники малого і середнього бізнесу кількістю 30 осіб віком від 27 до 44 років. З них 4 (13 %) жінок та 26 (87 %) чоловіків. Друга група – це особи, які мають стабільну роботу, – працівники районних державних адміністрацій, військового комісаріату, викладачі навчальних закладів кількістю 30 осіб віком від 27 до 45 років. З них 5 (16 %) жінок та 25 (84 %) чоловіків. Саме така вікова категорія нами була обрана тому, що люди цього віку найбільш продуктивні у професійному плані.

Ідея дослідження полягала у зіставленні уявлень про своє майбутнє (кількісні та якісні показники) між двома групами осіб – тих, хто стабільно працює, і тих, хто перебуває у стані можливої втрати роботи. Але головним завданням дослідження було визначення чинників, які дають можливість особистості якісно та оптимально конструювати своє майбутнє, незважаючи на кризові умови.

Для вивчення часової перспективи досліджуваних було застосовано дві методики: «Лінії життя» (О. Кронік, Б. Левін, А. Пажинтов) та «Шкала переживання часу» (Є. Головаха та О. Кронік). Ці методики дають змогу

визначити, як особистість сприймає своє життя, який період та які події для неї мають найбільше значення, як сприймається майбутнє і на який строк воно планується. За результатами діагностики були отримані показники щодо уявлення про своє майбутнє досліджуваними.

Строки планування власного майбутнього у групі підприємців розподілилися так (рис. 1).

Рис. 1. Строки планування майбутнього у групі підприємців

Отже, 30 % планували майбутнє на строк до 1 року, 60 % – від 1 до 1,5 року, 10 % – на 2 роки. Аналіз результатів свідчить, що строк планування в цій групі у більшості досліджуваних не перевищує 1,5 року. Середній показник – 1 рік і 1 місяць.

У групі тих, хто стабільно працюють, 7 % планували майбутнє на строк до 1 року, 18 % – від 1 до 1,5 року, 60 % – від 2 до 3 років, 15 % – на 4 і більше (рис. 2). Середній показник – 2 роки і 9 місяців. Такі показники свідчать про благополучний стан особистості і показують, що наявність стабільної роботи позитивно впливає на її розвиток.

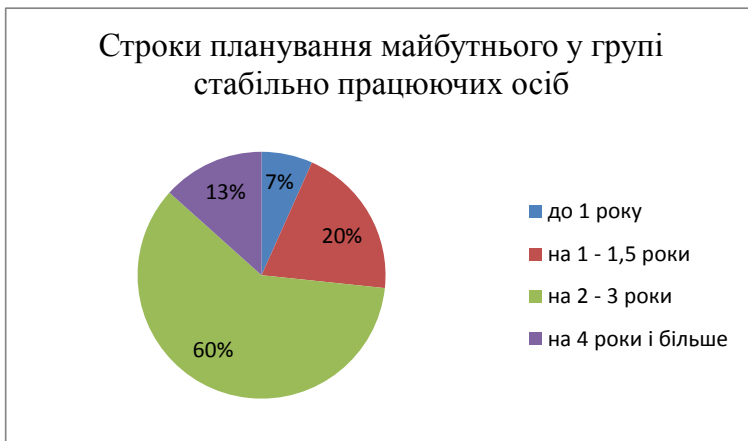

Рис. 2. Строки планування майбутнього у групі осіб, що стабільно працюють

Також за методикою «Лінія життя» проаналізовано результати стосовно сфер планування майбутнього. За цими даними у групі

досліджуваних, які мають стабільну роботу, часові перспективи чоловіків більшою мірою стосуються сімейної сфери (45 %), кар'єри (36 %), відпочинку, матеріальних проблем (18 %) тощо. Жінки в майбутньому планують відпочинок (36 %), сімейні події (30 %), кар'єрне зростання (11%) та ін.

Серед досліджуваних, що перебувають у ситуації можливої втрати роботи, у сфері планування жінок домінують події сімейного життя (66 %), кар'єрне зростання (29 %), відпочинок (3 %); у чоловіків – переважно сімейна сфера (49 %) і професійна (51 %).

Для визначення емоційного сприйняття досліджуваними свого майбутнього застосовано методика «Шкала переживання часу». Ця методика дає уявлення про те, як особистість оцінює власне майбутнє через полярні прикметники і визначає рівень сприйняття власного майбутнього.

Результати діагностики дали можливість виявити розбіжності в строках планування та рівнях емоційного сприйняття власного майбутнього між двома групами. У таблиці 1 наведено дані обчислювання результатів за критерієм U-Манна Уїтні.

Таблиця 1

Розбіжності в уявленні про своє майбутнє між групами досліджуваних

<i>Групи досліджуваних</i>	<i>Підприємці</i>	<i>Стабільно працюючі</i>	<i>Показник U-критерію Манна-Уїтні</i>
<i>Показники методик</i>			
Середній строк планування майбутнього	1 рік, 2 місяця	2 роки, 6 місяців	288**
Середня оцінка за шкалами переживання часу	3,8	5,2	253,5**

Примітка: ** – статистично значущі розбіжності на рівні $p < 0,01$

Порівняння показників, отриманих за методикою «Лінії життя», дали можливість переконатися в тому, що в групі досліджуваних, які мають стабільну роботу, строки планування значно перевищували строки планування підприємців, які перебували в умовах кризи, пов'язаної з можливою втратою роботи. Також процес переживання професійної кризи, пов'язаної з можливою втратою роботи, впливає на емоційне забарвлення перспектив власного майбутнього. Отримані за методикою «Шкала переживання часу» дані вказують на те, що в групі досліджуваних, які мають стабільну роботу, перспективи майбутнього та заплановані в ньому події змальовані позитивно. Досліджувані цієї групи при описі подій власного майбутнього здебільшого використовують такі прикметники як «приємне», «різноманітне», «насичене» та «організоване». Що ж до групи досліджуваних, до якої входили підприємці, то при описі власного майбутнього вони використовують менш позитивні прикметники.

Отримані результати свідчать про те, що люди, які перебувають в умовах кризи, пов'язаної з можливою втратою роботи, не планують своє майбутнє більше ніж на півтора року вперед. Хоча особи, які мають стабільну роботу, також не планують свого майбутнього на довгострокову часову перспективу – в середньому від двох до п'яти років. На нашу думку, це може бути пов'язано з нестабільними та мінливими процесами перетворення в суспільстві.

Для визначення зв'язку між уявленням про своє майбутнє і показниками застосованих психодіагностичних методик здійснено кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції r-Пірсона (табл. 2).

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції r-Пірсона між уявленням про своє майбутнє та показниками методик

Показники методик	Строк планування майбутнього	Оцінювання власного майбутнього
Рівень розвитку рефлексивності	0,684**	0,641**
СЖО (результативність життя)	0,763**	0,701**
СЖО (локус-контролю Я)	0,676**	0,329*
УСК (інтернальності в галузі досягнень)	0,712**	0,632**
УСК (інтернальність у галузі виробничих відносин)	0,497**	0,237
УСК (загальний рівень)	0,660**	0,329*

Примітка: ** – статистично значущі кореляції на рівні $p < 0,01$;
* – статистично значущі кореляції на рівні $p < 0,05$

Кореляційний аналіз дав можливість встановити статистично значущі зв'язки між змінними і виділити показники, які детермінують оптимальне планування свого майбутнього та його позитивне сприйняття:

– достатній рівень розвитку рефлексивності, тобто здатності до мисленнєвого процесу, який спрямований на самопізнання, аналіз своїх емоцій та почуттів, станів, здібностей та поведінки;

– смисложиттєва орієнтація – результативність життя або задоволеність самореалізацією, що свідчить про те, наскільки продуктивно й осмислено була прожита частина життя;

– смисложиттєва орієнтація – локус контролю – Я, що відповідає уявленню про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідності до своїх цілей і уявлень про його сенс;

– загальний показник інтернальності, тобто суб'єктивний контроль над будь-якими важливими життєвими ситуаціями;

– показник інтернальності в галузі досягнень, що свідчить про суб'єктивний контроль над емоційно позитивними подіями та здатність з успіхом досягати намічених цілей у майбутньому;

– показник інтернальності в галузі виробничих відносин, що означає розвинене почуття контролю у виробничих відносинах.

Отже, психологічними детермінантами оптимального планування свого майбутнього та його позитивного сприйняття можна вважати достатньо високий рівень розвитку рефлексивності, здатність людини брати відповідальність за процес власного життя, впевненість у результативності власного життя та здатність контролювати події. Отримані результати підтверджують положення про те, що рефлексивні механізми дають змогу особистості усвідомлювати й контролювати свої психічні стани та поведінку в складних життєвих ситуаціях, розуміти тимчасовість труднощів та ефективно долати кризові події [8].

Висновки. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що в ситуації нестабільності людина по-іншому переживає час власного життя, переосмислює минуле, сьогодення і майбутнє, іноді втрачає відчуття часу і, відповідно, цілі власного буття, що може бути одним із симптомів життєвої кризи. Представники малого та середнього бізнесу, які перебувають в умовах кризи, пов'язаної з втратою роботи, не планують свого майбутнього на довгострокову перспективу і переживання часу власного життя в них значно відрізняється від осіб, які мають стабільну роботу. У деяких осіб планування на майбутнє взагалі блокується, що може бути ознакою життєвої кризи, яка тяжко переживається. В осіб, які мають стабільну роботу, кількісні та якісні показники майбутньої власної перспективи набагато кращі.

Існують психологічні детермінанти, які дають особистості можливість оптимально планувати своє майбутнє. Рівень розвитку рефлексивності та здатність людини брати відповідальність за процес власного життя є тими особистісними чинниками, які дають змогу оптимально планувати власне майбутнє та позитивно його оцінювати навіть в умовах професійної кризи, пов'язаної з можливою втратою роботи.

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні проблеми впливу минулих подій на процес переживання життєвих криз особистістю та вивченні психологічних механізмів, які дають можливість переосмислювати власне минуле і досягати внутрішнього благополуччя.

Бібліографічні посилання

- Abulkhanova, K. A., Berezina, T. N. (2001). Vremya lichnosti i vremya zhizni [Personality time and time of life]. Sankt-Peterburg: Aleteiya [in Russian].
- Holovakha, E. Y., Kronik, A. A. (1984). Psikhologicheskoe vremya lichnosti [Psychological personality time]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Kronik, A. A. (1994). Subyektivnaya kartina zhiznennogo puti kak predmet psikhologicheskogo issledovaniya [Subjective picture of life path as a subject of psychological research]. Doctor's thesis. Moskva [in Russian].
- Kronik, A. A. (2008). Kazometriya: Metody samopoznaniya, psikhodiahnostiki i psikhoterapii v psikhologii zhiznennogo puti [Causometry: methods of self knowledge, psychodiagnostics and psychotherapy in life path psychology]. Moskva: Smysl [in Russian].
- Nyutten, Zh. (2004). Motivatsiya, deystvie i perspektiva budushcheho [Motivation, action and future time perspective]. Moskva: Smysl [in Russian].

- Tsukanov, B. I. (2000). *Vremya v psikhike cheloveka* [Time in the human psyche]. Odessa: Astroprint [in Russian].
- Tsukanov, B. Y. (2002). Evolyutsiyne vidlunnya indyvidualnykh vidminnosti [Evolutionary echo of individual differences]. *Psychology and society Психологія і суспільство*, № 2, p.126–148 [in Ukrainian].
- Dysa, O. (2018). Mechanizmy refleksyjne przezycia i pokonania sytuacji kryzysowych w zyciu jednostki. *European humanities studies: state and society / Europejskie studia humanistyczne: państwo i społeczeństwo*, issue 1 (1), (Poland-Ukraine), p. 67–77.
- Miller, R.B., Brickman, S. J. (2004). A Model of future-oriented motivation and self-regulation. *Educational Psychology Review*, vol. 16, № 1. p. 9–33.
- Simons, J. (2004). Placing motivation and future time perspective theory in a temporal perspective. *Educational Psychology Review*, vol. 16, № 2. p. 121–139.
- Harber, K. D., Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (2003), Participant self-selection biases as a function of individual differences in time perspective. *Basic and Applied Social Psychology*, vol. 25 (3), p. 255–264.
- Keough, K. A., Zimbardo, P. G., Boyd, J. N. (1999). Who's smoking, drinking, and using drugs? Time perspective as a predictor of substance use. *Basic and applied social psychology*, vol. 21 (2), p. 149–164.
- Boyd, J. N., Zimbardo, P. G. (2005). Time perspective, heath, and risk taking. *Understanding Behavior in the Context of Time*, p. 85–108.

УДК 159.9

DOI <http://doi.org/10.15421/102106>

ЭГОИСТИЧЕСКИЙ И ГЕДОНИСТИЧЕСКИЙ ПАРАДОКСЫ: ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ЗАГАДОК EGOISTIC AND HEDONIC PARADOXES: PSYCHOLOGICAL INVESTIGATION OF THE PHILOSOPHICAL RIDDLES

Левит Л.З.

д.психол.н., доц. (г. Минск)

leolev44@tut.by

Автор статьи, исследуя известные постулаты гуманитарных наук, обнаруживает и объясняет различные психологические механизмы, лежащие в основе действия знаменитых философских парадоксов – эгоистического и гедонистического. Некоторые учёные рассматривают данные парадоксы в качестве косвенных аргументов против теории психологического эгоизма, построенной по монистическому принципу. Принятие постулатов данной концепции естественным образом требует введения нового фундаментального понятия «эгоизм» в качестве объекта изучения психологической науки вместо «души» или «психики». Суть эгоистического парадокса заключается в том, что индивид, сосредоточенный исключительно на собственной выгоде, в итоге получит меньше выгоды. Так и в гедонистическом парадоксе: сознательное стремление человека к получению максимума удовольствия ослабляет переживание последнего. Автор статьи объясняет действие эгоистического парадокса негативной реакцией окружающих на человека, открыто преследующего лишь собственные интересы. Однако если эгоизм признаётся единственной конечной субстанцией в человеческой психике, значит, следует различать многообразные, более и менее глубокие его уровни, что и осуществлено в авторской многоуровневой системной концепции. Действие гедонистического парадокса, как показано в статье, объясняется не одним, а несколькими различными психологическими механизмами, которые вступают в действие в зависимости от специфики осуществляемой индивидом активности. В сложной деятельности, выполняемой на пределе возможностей квалифицированного субъекта, все ментальные ресурсы используются в виде сфокусированного внимания, что затрудняет непосредственную фиксацию на ощущениях удовольствия. В простой же активности (например, в пассивном отдыхе) первоначально высокий уровень наслаждения начинает быстро снижаться из-за действия закона адаптации (привыкания). В целом же существование и разнообразное влияние обнаруженных закономерностей, объясняющих действие эгоистического и гедонистического парадоксов, не нарушает прочность теории

психологического эгоизма, согласно которой единственной конечной (хотя и не всегда осознаваемой) целью каждого человека выступают его собственные интересы.

Ключевые слова: адаптация, альтруизм, гедонизм, счастье, удовольствие, эгоизм.

The author of the paper, exploring the well-known postulates of humanitarian disciplines, discovers and explains various psychological mechanisms, which constitute the foundation of the so-called egoistic and hedonic philosophical paradoxes. Some of the scientists regard these paradoxes as the oblique counter-arguments against the psychological egoism theory, which is built on the principle of monism. Acceptance of the postulates of the above-mentioned theory naturally requires an introduction of the new fundamental concept – egoism – as the basic object of psychological studies instead of «soul» or «psyche». The essence of the egoistic paradox is the following: an individual, exclusively focused on his own benefit, will get less benefit because of his desire. The same regularity can be seen in the hedonic paradox: conscious striving of a human for maximum pleasure weakens pleasurable experience. The author of the paper explains the appearance of the egoistic paradox by negative reaction of other people towards an individual, who openly pursues his own interests. However, if egoism is considered to be the only ultimate substance in human psyche, we should differ its numerous, more or less deep psychological levels; such approach is realized in author's multilevel systematic conception. The effect of the hedonic paradox is explained by several different psychological mechanisms, which come into action depending on the specific activity of a person. In the process of complex activity, being fulfilled on the highest level of qualified specialist possibility, all mental resources are used in the form of the focused attention, which makes difficult the direct pleasure experience. In the process of simple activity (passive rest as an example) initially high level begins to decrease quickly because of the adaptation process. Nevertheless, the existence and manifold influence of the discovered regularities, which explain egoistic and hedonic paradoxes, do not weaken the theory of psychological egoism, which admits personal interests as the only ultimate (though, rarely realized) goal of every individual.

Keywords: adaptation, altruism, hedonism, happiness, pleasure, egoism.

Введение, цель и основные понятия. Одна из важных целей психологии, равно как и главная цель данной публикации, заключается в исследовании и проверке известных философских постулатов. В последние годы научные интересы автора статьи были сосредоточены в области теории психологического эгоизма. Согласно последней, каждый человек имеет лишь одну конечную цель – собственное благополучие. Люди в конечном итоге не способны ни к чему другому, кроме как ставить собственные интересы во главу угла и поступать соответственно. Из базового эгоизма вытекают все психологические законы, человеческие действия, а также их последствия. По этой причине эгоизм и называется психологическим.

Принятие указанной теории за основу естественным образом требует введения нового понятия («эгоизм») в качестве объекта изучения и базового термина психологии (вместо нынешней «души» или «психики»). Сама же дисциплина может, наконец, избавиться от имени крылатой богини и переименовывается в «эгологию», постепенно превращаясь в полноценную науку. Преимущества такого подхода были раскрыты нами в ряде публикаций (Levit L., 2018).

Теория психологического эгоизма импонирует многовековой «прочностью» и надёжностью. Учёными, предпринимавшими многочисленные теоретические и экспериментальные попытки опровержения «тотального глубинного» эгоизма, так и не было найдено ни одного прямого возражения (которое, разумеется, немедленно обрушило бы всю монистическую концепцию). В результате, как отмечает С. Холмс, «гранитная скала» эгоизма и близкого к нему индивидуализма простояла века в зарубежной науке и имела успехи (в том числе в качестве объяснительного принципа), не сравнимые ни с какой другой теоретической моделью в политике, экономике и других дисциплинах (Holmes S., 1990).

Тем не менее в философии существуют косвенные возражения против признания эгоистической мотивации, естественным образом вырастающей из базовых биологических инстинктов, единственной первичной (конечной) мотивацией поведения человека. Главные контраргументы оформлены в виде «эгоистического» (Дж. Батлер) и «гедонистического» (Г. Сиджвик) парадоксов. Прежде, чем приступать к их анализу, следует указать, что гедонизм (стремление к получению приятных переживаний и избегание неприятных) считается одной из специфических форм эгоизма. Именно поэтому оба парадокса (до некоторой степени связанные между собой, но и во многом различающиеся) рассматриваются в одной статье.

Согласно английскому теологу и моральному философу XVIII в. Дж. Батлеру, индивид должен желать иные вещи, нежели собственное благополучие, для того, чтобы указанное благополучие было достигнуто. Благополучие возникает из человеческих действий, но не может быть единственной целью действий. Например, человек, желает сыграть в шахматы и делает это. Главным (а, возможно, конечным фактором) здесь, по мнению Дж. Батлера, выступает удовлетворение желания, в то время как получение удовольствия остаётся побочным продуктом. Как отмечает

философ XIX ст. Г. Сиджвик, удовольствие не может быть достигнуто непосредственно: сознательное стремление к удовольствию мешает его переживанию. В этом и заключается суть гедонистического парадокса.

Разворот подобного же образа мыслей применительно к эгоизму означает, что человек, всецело сфокусированный на получении выгоды для себя, в итоге получит меньше выгоды для себя.

Гедонизм как форма эгоизма: разъяснения и постановка новой проблемы. Означает ли вышесказанное, что (возможная приоритетная) нацеленность человека на удовлетворение собственных желаний и соответствующие им действия способны разрушить теорию психологического эгоизма? Ни в коем случае. Удовлетворение желаний с помощью совершаемых для этого действий в ничуть не меньшей степени обслуживает конечный эгоизм человека, нежели оспариваемая философами сфокусированность индивида на получении удовольствия. Гедонизм, как уже отмечалось, является специфической формой эгоизма, однако эгоизм не сводится только к гедонизму. Более того, в теории психологического эгоизма не утверждается, что именно гедонизм и только он является конечной субстанцией в человеческой психике. Нельзя подменять общее частным.

Действительно, получение субъектом пользы для себя в той или иной активности (очевидно, связанной с удовлетворением определённых желаний), может не сопровождаться достижением «прямого» удовольствия. В наших лонгитюдных исследованиях, проведённых с помощью методов выборки переживаний (ESM), корреляции между показателями шкал «эгоизм» и «удовольствие» хоть и были положительными, но редко достигали порога значимости (Levit L., 2014).

Как всем хорошо известно, «приятное» (удовольствие) далеко не всегда совмещается с «полезным» для субъекта. «Мы хотим совершать действия, а не только испытывать наслаждение от этого процесса», – отмечает в указанной связи Р. Нозик (Nozick R., 2008). По мнению философа, люди отказались бы подключиться к гипотетической «машине приятных переживаний», став при этом полностью пассивными.

Итак, прочность теории психологического эгоизма не может пострадать от существования обсуждаемых парадоксов. Однако для учёного остаётся вопрос о психологических механизмах, лежащих в основе подобных закономерностей. Почему природа устроила так, что сфокусированность человека на собственном благополучии (пользе, выгоде, наслаждении, счастье) приводит к ослаблению данных состояний? Почему указанные переживания зачастую присутствуют ниже порога сознания и пропадают, как только их (подобно птице счастья) пытаются «поймать»? Ниже мы постараемся дать развёрнутый ответ с учётом достижений современной науки – тех сведений, которые мыслителям XVIII и XIX вв. вряд ли могли быть известны.

Объяснение эгоистического парадокса. Для эгоистического парадокса рациональное объяснение приходит быстро и кажется несложным. Человек живёт в обществе и неизбежно взаимодействует с ним. Как только индивид

открыто (полностью и сознательно) сосредотачивается на реализации лишь собственных интересов, он быстро становится заметным для окружающих (с негативной стороны), поскольку нередко задевает их собственные потребности (иногда – в грубой форме). В результате откровенный («махровый») эгоист превращается в объект социального остракизма и не может реализовать свои эгоистические желания в условиях недружелюбного окружения. Так что, в полном согласии с моральной философией Дж. Батлера, парадокс эгоизма выполняет «корректировочно-воспитательную» функцию, не позволяя индивиду безнаказанно регрессировать к более грубым и примитивным формам реагирования и поведения ради скорейшего достижения личного благополучия.

Отмеченная опасность, вероятно, объясняет и наблюдаемую антипатию большинства представителей гуманитарных дисциплин к исследованию термина «эгоизм», равно как и замалчивание (табуирование, вытеснение) темы эгоистических интересов в повседневном общении. И наоборот: понятия, не имеющие никаких объективных подтверждений (например, «смысл жизни») приветствуются и активно используются в гуманитарном дискурсе. Последнее для нас представляется не меньшим парадоксом.

Возникает вопрос: если в глубине души все люди эгоисты, как же большинству из них удаётся успешно взаимодействовать с окружающими и при этом добиваться реализации собственных интересов? Правильный ответ подразумевает разделение внутренних мотиваций и внешне наблюдаемых (нередко – альтруистических) действий. Причём внутренний психический план, особенно наиболее глубинные, близкие к биологическим инстинктам его слои, зачастую не осознаются самим актором. Поэтому в научном исследовании речь должна вестись о многообразии уровней и форм эгоизма, более «грубых» и более «тонких» его проявлениях, имеющих разную глубину залегания и, соответственно, разную степень индивидуальной осознанности. Такой подход к изучению эгоизма, попутно избегающий опасностей редуционизма, был осуществлен автором статьи в разработанной двухсистемной и многоуровневой концепции (Levit L., 2014).

В нашем понимании эгоистический парадокс объясняет лишь ту довольно поверхностную часть реальности, в которой индивид принимает не слишком дальновидное решение о наиболее прямолинейных действиях по реализации собственных желаний и потребностей, не учитывающих интересы других людей. А ведь он мог бы, справедливо осознавая приоритетность собственных целей, найти более адекватные и в конечном счёте более успешные способы их воплощения, тем самым минимизировав действие эгоистического парадокса. Поэтому альтруистические поступки, за которыми также скрывается глубинный эгоизм, помогают субъекту лучше достигать собственные интересы, не только не вызывая общественное осуждение и противодействие, но и повышая свою социальную репутацию.

Отметим, что многочисленные экспериментальные попытки Д. Батсона и его коллег доказать существование первичной (конечной) альтруистической мотивации человека (Batson C., 2001) так и не привели к

успеху. Действительно, Батсон установил положительную взаимосвязь между уровнем эмпатии и частотой помогающего поведения, истолковав полученный результат в пользу существования конечного альтруизма. Однако объяснение данного факта с позиций теории психологического эгоизма куда как проще: испытывать эмпатию (сопереживание) по отношению к страдающему человеку неприятно. Поэтому мы оказываем альтруистическую помощь (в конечном итоге) для того, чтобы эгоистически улучшить собственное (пошатнувшееся при виде чужой боли) психологическое благополучие. Чем острее наши неприятные переживания (пропорциональные силе эмпатии), тем чаще и в большем объёме мы совершаем альтруистические поступки, чтобы вернуть себе внутреннее равновесие.

Критики теории психологического эгоизма, отмечая монистическое построение последней в качестве возможного недостатка, предлагают вместо неё концепцию «преобладающего эгоизма» (*predominant egoism*) Г. Кавки. Согласно данной теории, мы действительно бескорыстно оказываем помощь другим людям, однако делаем это нечасто и лишь в тех случаях, когда выигрыш нуждающихся людей от полученной помощи значительно превышает наши личные издержки по её оказанию (Kavka G., 1986).

По мнению автора статьи, теория психологического эгоизма гораздо проще (а значит, и лучше – в соответствии с философским принципом Оккама) объясняет не только отмеченную Г. Кавкой закономерность, но также само предпочтение концепции преобладающего (а не конечного и тотального) эгоизма современными гуманитариями. В самом деле: если помогающий индивид осознаёт, насколько велика приносимая им польза, то он получает для себя немало позитивных переживаний (гедонизм как одна из форм эгоизма). Подобные ощущения, труднодостижимые в рутинной повседневной жизни, существенно укрепляют его самооценку и создают чувство собственной значимости, осмысленности существования. Более того, альтруистические поступки обычно вызывают положительный общественный резонанс и тем самым создают индивиду высокую социальную репутацию, полезную для собственного будущего. Так что многочисленные эгоистические преимущества не так уж сложно разглядеть в альтруистическом поступке. При этом важно отметить, что сам донор помощи, не будучи психологом (а тем более окружающие его люди), далеко не всегда способен осознать наиболее глубокие, конечные эгоистические намерения подобных действий – да и не склонен этого делать, поскольку слыть альтруистом приятно и полезно. Поэтому теория Г. Кавки выглядит достоверной лишь на более-менее поверхностных (полностью осознаваемых сторонами) уровнях взаимодействий, попутно согревая душу морально привлекательной идеей, согласно которой человек не является полным эгоистом в глубинах собственной психики.

Объяснение гедонистического парадокса. Разгадка данной закономерности требует привлечения иных, разнообразных и более развёрнутых объяснений, хотя также не представляет особой сложности.

Вначале рассмотрим классическую ситуацию, в которой актер (например, играющий в шахматы человек) «почему-то» сосредоточен на выполняемой активности, а не на получаемом при этом удовольствии. Рациональное объяснение выглядит следующим образом: для качественного осуществления этой и других сложных видов деятельности необходимо сосредоточить почти все ментальные ресурсы (в виде сфокусированного внимания) на самой активности. Если же шахматист отвлечётся и начнёт осознанно «смаковать» получаемое во время игры наслаждение, то уровень исполнения неизбежно упадёт. В итоге человек быстро проиграет партию, получив меньше удовольствия и от процесса игры, и от её результата.

Экспериментальные исследования «поточковых» состояний (Chickszentmihalyi M., 2011), дарящих актору немало «эксклюзивных», позитивно окрашенных переживаний, показали, что их достижение возможно лишь в том случае, когда квалифицированный индивид справляется с осуществляемой деятельностью почти на пределе своих возможностей. Поэтому для сложной (творческой) активности гедонистический парадокс не только естественен, но и практически неизбежен. Получаемое субъектом удовольствие остаётся на периферии сознания, поскольку все ресурсы сосредоточены на выполнении трудного задания.

Цепочка наших рассуждений приводит к выводу о необходимости рассмотрения противоположных ситуаций – тех, в которых человек стремится, по возможности, не отвлекаясь на действия, получить лёгкое и быстрое удовольствие, чтобы максимально его «прочувствовать», опровергнув тем самым гедонистический парадокс. Для этого индивид старается максимально свернуть «трудовую» активность и расслабиться, настроившись на приятное и пассивное времяпрепровождение. В качестве типичного примера можно представить возлежание в шезлонге на пляже под пальмами с бокалом коктейля – своего рода в «машине приятных переживаний» Р. Нозика. Будет ли в такой ситуации опровергнут гедонистический парадокс?

Увы, наш пляжный гедонист быстро попадёт под действие другой неприятности – закона адаптации (аккомодации, привыкания), согласно которому чувственно-материалистические удовольствия слабеют при каждом новом повторении, уступая место равнодушию и скуке. «Всё проходит», как было написано на перстне царя Соломона. Кстати, доказано, что привыкание и скука практически не наступают в рассмотренных выше сложных, творческих видах активности (Ljubomirski S., 2014) – как раз из-за их сложности и изменчивости, но там, как уже отмечалось, поколебать действие гедонистического парадокса не удаётся по другой причине.

Вернёмся к рассмотрению ситуации отдыха на пляже. Гедонист, попавший под действие закона адаптации, не может не начать думать о получаемом удовольствии – просто потому, что с каждым повтором чувствует его уменьшение, происходящее без всяких видимых причин. Как нам уже известно, подобная фокусировка ещё более уменьшает наслаждение (гедонистический парадокс в действии). Кроме того, настойчивый гедонизм

индивида («хочу, чтобы всё было приятно, как в первый раз») не только снижает переживаемое им удовольствие, но в перспективе создаёт аддикции, лень и ощущение бессмысленности существования (Veenhoven R., 2003). Так стремление к быстрому и лёгкому «добр» создаёт свою противоположность – долговременное и трудноустраняемое «зло».

Возможно, по указанной причине многие люди получают больше удовольствия от предвкушения ожидаемого события, нежели от него самого (Brafman O., Brafman R., 2009). Идеализированная картина будущего, представляемого в течение непродолжительного времени, позволяет уменьшить влияние закона адаптации.

В целом если бы информированный индивид заранее знал о закономерностях привыкания, он, возможно, удовлетворился бы «обычным» уровнем комфорта и не стал размышлять о слабеющем удовольствии, попутно наталкиваясь на гедонистический парадокс и тем самым усугубляя негативный эффект.

Наконец, гедонистический парадокс (вначале действие, а затем, если повезёт, удовольствие в качестве награды за достигнутый результат) весьма уместен в эволюционном аспекте. Ведь удовлетворение базовых потребностей, сопровождающихся получением удовольствия в качестве побочного эффекта, изначально требует действий. И наоборот: неудовлетворённые с помощью действий потребности причиняют сильнейшее неудовольствие (голод, жажду и другие страдания – вплоть до угрозы выживанию). Если бы наш далёкий предок регулярно и надолго погружался в гедонизм и релаксацию, забывая обо всём на свете, кроме получаемого наслаждения, он быстро стал бы добычей хищных зверей или людоедов из соседнего племени. Для того, чтобы наконец завоевать возможность заслуженного отдыха и «права» на сопутствующие досугу наслаждения, обычному человеку вначале приходилось много работать (действовать) с целью повышения своего материального благосостояния и общественного статуса.

И последняя, весьма тривиальная причина актуальности гедонистического парадокса. Вмешательство размышлений (интеллектуальных процессов, самоанализа и т.д.) относительно собственных ощущений (их «количества» и «качества») способно естественным образом данные ощущения уменьшить. Как выразился один мыслитель, мы теряем счастье в тот момент, когда начинаем его искать. Потому и рекомендации позитивных психологов по улучшению внутреннего благополучия индивида с помощью определённых упражнений кажутся нам не только малоубедительными, но и в определённом смысле противоестественными. Поскольку действие гедонистического парадокса никто не отменял, эффект нередко оказывается противоположным желаемому.

Выводы. Таким образом, эгоистический и гедонистический парадоксы имеют ряд важных оснований для своего существования и действия. Как мы продемонстрировали, данные основания различны для каждого из

парадоксов, однако в целом они не нарушают общую устойчивость теории психологического эгоизма.

Библиографические ссылки

- Brafman, O., Brafman, R. (2009). *Shpargalka dlia schastlivchika* [A crib for a lucky man]. Moscow: AST [in Russian].
- Levit, L. (2014). *Ispolzovanie metodov vyborki perezhivaniy (ESM) v issledovanijakh schastja* [The use of the ESM methods in happiness explorations]. Minsk: RIVSH [in Russian].
- Levit, L. (2018). *Egologija vmesto psihologii: kontury nayki budushego* [Egology instead of psychology: the contours of the future science]. Minsk: Chetyre chetverti. Vol. 2 [in Russian].
- Ljubomirski, S. (2014). *Psihologija schastja* [The psychology of happiness]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Nozik, R. (2008). *Anarchija, gosudarstvo i utopija* [Anarchy, state and utopia]. Moscow: IRISAN [in Russian].
- Chickszentmihalyi, M. (2011). *Potok: psihologija optimalnogo perezhivaniya* [The flow: the psychology of the optimal experience]. Moscow: Smysl: Alpina non-fiction [in Russian].
- Batson, C. (2001). *Empathy and altruism*. *Handbook of Positive Psychology* / ed. by C. Snyder, S. Lopez. Oxford: Oxford University Press [in English].
- Egoism, available. Retrieved from: <http://plato.stanford.edu/> [in English].
- Holmes, S. (1990). *The Secret History of Self-Interest. Beyond Self-Interest*. Chicago: University of Chicago Press [in English].
- Kavka, G. (1986). *Hobbesian Moral and Political Theory. Part II*. Princeton: Princeton University Press [in English].
- Psychological Egoism, available. Retrieved from: <http://iep.utm.edu/> [in English].
- Veenhoven, R. (2003). Hedonism and happiness. *Journal of Happiness Studies*, vol. 4, p. 437–457 [in English].

УДК 159.923

DOI <http://doi.org/10.15421/102107>

ОСОБИСТІСНІ ПОКАЗНИКИ СХИЛЬНОСТІ ІНДИВІДУУМА ДО ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕСКАПІЗМУ І ФОРМИ ЇЇ ПРОЯВУ PERSONALITY PRECURSORS AND FORMS OF MANIFESTATION OF THE POSITIVE ESCAPISM

Носенко Е.Л.

д.психол.н., проф., член-кор. НАПН
України, професор кафедри соціальної
психології і психології управління,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
enosenko2001@gmail.com

Аршава І.Ф.

д.психол.н., проф., завідувач кафедри
загальної психології та патопсихології,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
iarshava55@gmail.com

На матеріалі порівняльного аналізу особистісних характеристик студентів коледжу дизайну й образотворчого мистецтва та студентів-першокурсників факультетів психології, філософії, економіки, права встановлено, що характерними ознаками особистості представників креативних професій є: схильність до позитивного ескапізму, відкриття нового досвіду, схильність до інтроверсії, нейротизм. Виявлено також, що вони недостатньо чітко усвідомлюють свої сенсожиттєві орієнтації, характеризуються більш високими рівнями реактивності до стресу і навіть ознаками схильності до депресії. Результати дослідження можна застосувати для покращення індивідуальної роботи викладачів зі студентами.

Ключові слова: особистісні передумови, позитивний ескапізм, відкритість досвіду, нейротизм, інтроверсія, стресовразливість, схильність до депресії.

In the conditions of COVID-19 Pandemic and quarantine regulations. when escapism has become, in fact, a major means of protecting students from getting infected, the individuals, prone to escapism, both

positive and negative, reacquire special attention of the educationists. In this paper we have analyzed the personality precursors of proneness to the positive escapism of the students mastering the creative professions (like design and visual arts) and non-creative (conventionally) professions (like philology, psychology, economics, sociology). This allowed to single out the following personality precursors of proneness to the positive escapism: higher level of neuroticism, low level of extraversion, higher level of openness to experience, low level of awareness of the creative individuals of the sense of their life orientations, higher levels of the vulnerability to stress and even to the light depression.

We used a number of techniques to assess dispositional traits; coping strategies preferred, sense of the life – orientations questionnaire, tests for assessing vulnerability to stress and the proneness to depression; as well as the Big Five personality inventory to assess dispositional traits.

It was found out that there exist statistically significant differences practically in all the personality characteristics, chosen for the research, between the individuals, prone to the positive escapism and non-escapists. First of all, the positive escapists are characterized by higher levels of such dispositional traits, as neuroticism, introversion and openness to experience. They choose in case of problems, that arise in their activity, two predominant coping strategies – avoidance (distancing) and rarely the emotion-focused strategy. Positive escapists experience statistically higher proneness to stress and even to slight depression.

The results obtained can be used for making individual programs for the escapists on how to increase the efficacy of their functioning as the subjects of higher education acquisition and life in general.

Keywords: personality precursors, positive escapism; openness of experience; neuroticism; introversion; stress vulnerability; predisposition to depression.

Problem identification. Like other researches of the problem of escapism (Evans, 2001; Hagström & Kald, 2014; Kolesnikova, 2016; Kardapoltseva, 2012), the authors of this paper conceptualize positive escapism as a form of the coping strategy, chosen consciously by the individual, who performs the activity, which is considered to be highly significant, demonstrating high level of involvement into it. At some culminating point of the performance of the significant activity the individual might experience the state of flow, subjective state characterized by complete task involvement and high quality of performance. The major personality

precursor of the positive escapism is high level of the creative abilities in that field of knowledge, with which the activity is related. Thus, to help students under contemporary quarantine regulations to continue studying successfully it is reasonable to suggest them attainable creative assignments, which might stimulate interest and facilitate complete task involvement.

As the contemporary researches point out, the phenomenon of positive escapism is determined by the value orientations of the individual (Volochnikov & Ermolenko, 2004). There are three major types of value orientations or value vectors, as they are referred to by the authors, who suggested this term.

The first type of the personal value orientations is the orientation to the “existential escapism”, manifested by the avoidance of the active life and active solution of the existential problems. It has negative influence on the sense-of-the-life activity of the individual.

The second type of value orientations (the active one) is characterized by behavioral flexibility, self-confidence, self-respect, positive attitude to other people, orientation on the self-actualization and high level of activity in different spheres of life, which signals about high level of the sense of the life activity.

The third type of the individual value orientations is characterized by the choice of the value of cognition and creativity (at the expense of many other values of self-actualization).

The last mentioned type of value-orientations vector was chosen by us as the object of this research, intended to attract the attention of the educationists to the necessity of seeking ways to make the self-access type of learning more oriented towards developing creative abilities of the students and wake interest to the learning in the conditions of the Pandemic caused by COVID-19. This might divert the attention of the students on the course studies from wasting their time on the role-playing activities in the Internet, which help them to enhance their real self-image at the expense of the Virtual self. That is why in this paper we present empirical results of our research of the personality predictors of the positive escapism that might attract students’ attention or the performing creative assignments based on the material of their academic courses.

Brief review of the state of the research. The form of the positive escapism has not been studied in the aspect of its likely personality precursors, especially among young people – students of university, although, in our opinion, the problem of “escapism” has acquired great significance in the conditions of the COVID-19 Pandemic and quarantine regulations introduced for the full-time students, there appeared unfavorable conditions for preventing the tendency of some students to demonstrate proneness to negative escapism. Those students, who used to miss classes without favorable excuses earlier, began considering the possibility not to attend classes as a legitimate opportunity not to fulfill assignments presented to them in the form of the “computer-assisted” (distant) learning.

In our previous paper, published in this journal in 2020 (Nosenko & Arshava, 2020), we described the evident shortcomings of the computer-assisted learning for some of those students, who became “negative” escapists in the

conditions of the deficit of the direct student-teacher interaction. So, in this paper we present below a brief review of the personality traits (both dispositional and dynamic) of the individuals, who can be referred to as positive escapist, using the same techniques which had been used for assessing proneness of other students to negative escapism.

Knowing those differences, we can substantiate the major conceptual hypothesis of this research, namely: “since the necessity of escapism appeared to be lasting for an unpredictably long period of time and, in fact, has become the major means of protecting young people acquiring education, from getting infected by COVID, it is worthwhile trying to help negative escapist to become positive ones by making the assignments for their self-access educational activities more creative, stimulating the learners to get involved into the process of the self-access knowledge acquisition instead of playing computer-assisted games in the Internet, which might give them chances to experience a unique state of flow and strive to experience it not predominantly while playing computer-assisted games in the Internet.

Personality traits of the creative individuals had been studied predominantly with reference to the musicians and rarely artists. Nevertheless, it is generally recognized by now, that the major dispositional trait of the individuals of the creative professions appeared to be neuroticism, which as a rule intensifies the emotional and dramatic aspects of the musical performance (Dyce & O’Connor, 1994; Cribb & Gregory, 1999).

Gillespie W. & Myers B. (2000) also demonstrated on a sample of musicians that introversion was more pertinent to the professional musicians, who performed classical music. They explained this postulate by the necessity for the musicians playing classical music, to isolate frequently from other people to confirm high level of their performance quality by regular training sessions.

In our opinion, a very interesting kind of explanation of the relationship between the personality traits and the quality of the musical performance was suggested by foreign research (Yöndem, Yöndem & Per, 2017). With the help of the Big-Five Personality Inventory by McCrae & Costa they compared the personality trait of musicians and artists and came to the conclusion that musicians were more prone to neuroticism, while artists were found to possess such dispositional traits as conscientiousness and agreeableness. Though both groups of the above mentioned individuals (musicians and artists) did not differ in pertinence to them of two personality traits: extraversion and openness to the new experience.

Nevertheless, based on the above reviewed research findings, it is possible to hypothesize that for the individuals prone to the positive escapism, the following personality traits might be pertinent (both dynamic and dispositional): positive attitude to life, which is manifested by higher level of adaptability to its likely problems; higher interest in the new information, they perceive in the course of knowledge acquisition, quick mastering of the new material, but, at the same time, disregard of the necessity to repeat the material learned earlier (to make knowledge systematically arranged); certain inconsistency of the perception of the real life, when the individuals rely more on one’s feelings and intuition, rather than on the

convictions and on the sense-of-the life-orientations; avoiding systematic work; emotionality, which is combined with the well-formed esthetic taste.

Thus, there are reasons to postulate, that the hypothesis of the intended empirical research, that the individuals prone to positive escapism are likely to possess such traits as agreeableness and openness to the new experience is likely to be confirmed as valid.

For testing next empirical hypothesis, which is based on the postulate, that the individuals, prone to positive escapism, do not distinctly comprehend their sense-of-the-life orientations, which was assessed with the help of D. Leontyev's sense-of-the-life orientations inventory, we expected to find differences in practically all the sub-scales of this test in the individuals, prone to positive escapism, similar to those, we earlier identified on the sample of the negative escapist.

At present in the psychology the research of the relationships between the phenomenon of positive escapism and creative activity of the individuals, prone to this form of escapism, is based on the studies of the theory of flow. The most significant contribution into this theory had been made by M. Csikszentmihalyi, an outstanding positive psychologist. Even when he was a post-graduate student and observed the creative process of artists, he made an observation that they in the course of drawing a picture, became totally involved into their activity, forgetting about thirst, hunger and time. They did not think about the possible awards for the results of their activity. He described the role of the state of flow as the most optimal emotional state intensifying the process of creating a work of art. That state resulted in the appearance of the inner motivation, characterized by the complete involvement in to one's creative activity (Csikszentmihályi & Nakamura, 2005). In co-authorship with J. Nakamura the state of flow was characterized by: an intensive and focused concentration of attention on the present moment of one's activity; as the fusion of the activity and the awareness of it; as the loss of the personal control over the situation of the activity; as the loss of awareness of the time passed.

All of the above mentioned characteristic features are relevant for the description of the state of flow.

Based on the above described research findings J. Nakamura and M. Csikszentmihalyi, K. Cherry has singled out three additional components of experiencing the state of flow, namely: individual's awareness of having a potential for achieving success in a definite type of activity; feeling of the availability of a feedback; feeling of the real potential of achieving success in the activity owing to the complete involvement into the process of the activity, which allows to ignore the satisfaction of the basic psychological needs, including: sleep, food, water (K. Cherry 2021).

Thus, it became possible to claim, that the state of flow could be described as a psychic state, in which the individual, who performs some activity, is completely involved into the state of the active concentration on the activity and receives satisfaction of the process of its fulfillment, rather than of its results.

It is possible to state in this connection, that the individuals, who are prone

to experience the state of flow, are also prone to experience positive escapism.

The researchers Y. Kuzgun & D. Deryakulu (2004) postulated, with reference to the typology by Young, that the individuals with the intuitive type of thinking were more inclined to choose the sphere of professional activity, connected with visual art.

B. Eiduson (1958) on a sample of the individuals, inclined to the creative activity, demonstrated that artists possessed a specific type of thinking and a manner of decision-making. Researchers claim as well, that artists were more prone to adventure-seeking. R. Dutta (1996) found out, that artists were more self-centered, independent and vulnerable. G. Feist (1998) with the help of the personality inventory, designed by R. McCrae and P. Costa, has found out, that artists are more open to the new experience, less conservative and more self-confident; highly motivated and ambitious, prone to dominating, impulsive and aggressive. In view of the above described we have conducted our empirical research to check whether the above mentioned results are relevant for our participants, which represent a different culture and age-group of the students of the Ukrainian university.

The purpose and the organization of the empirical research. The conceptual hypothesis, chosen for our research, stated that escapism as a form of the individual's activity appeared as a result of the absence of the balance between the real and desired value structures of the individuals and was manifested by the involvement of the individual into some alternative subjective reality for the sake of achieving the inner balance. In case of positive escapism this reality was claimed to be creative activity, into which the individual was highly involved as related to one's future profession. Creative activity stimulates striving for experience self-satisfaction and the feeling of harmony.

We conducted the research on a sample of 60 individuals: 30 students of Dnipro college of design and visual arts and 30 students acquiring specialties, not related directly to visual art or design, such as philology, law, psychology, economics.

The techniques, used for the empirical research, included: the inventory, designed by T. Savchenko & O. Teslavskaya for assessing the proneness to escapism, a short form for assessing the experience of the state of flow, designed by F. Reinderg & R. Wallmayer, translated into Ukrainian language and adapted by I. Arshava & V. Kutepova-Bredun; the Big Five personality inventory, designed by R. McCrae & P. Costa and adapted by A. Khromov; the test of the Sense of-the-life orientations by D. Leontyev; the questionnaire for assessing the proneness of the individuals to stress by O. Prochorov; the depression scale by A. Beck and the questionnaire for assessing the individual's choice of different coping strategies, designed by Endler & Parker and adapted by T. Krukova.

The empirical data obtained showed the existence of the statistically significant differences between the individuals, prone to escapism and non-escapists in all of the above described personality dispositions and forms of their manifestation in behavior (see Table 1).

Table 1

Differences in the values of proneness to escapism by the individuals acquiring creative professions and students, majoring in other professions

Compared Scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
Non-satisfaction with life and the search for avoidance	37,8	36,2	-0,975	
Orientation to a different social reality	36,8	35,4	-1,111	
The level of experiencing the state of flow	41,9	38,1	2,471*	$p \leq 0.05$
Overall value of proneness to escapism	116,6	109,7	2,578*	$p \leq 0.05$

On the basis of the presented above results it is clear, that the differences in proneness to escapism, assessed with the help of the chosen inventory, designed by Savchenko and Teslavskaya (2018), are valid between the chosen groups of subjects for the overall value of proneness to escapism and for the Scale, demonstrating the levels of proneness to experience the state of flow.

Table 2 shows the proneness of the individuals to experience the state of flow specifically. It is demonstrated as assessed by a short-form for measuring the proneness to this state, adapted by one of the authors of this research (Table 2).

The empirical data presented show that there are significant differences between the values of two scales: involvement into the activity and the individual significance of the activity. Thus the individuals, prone to positive escapism, are more prone than non-escapists to experience unique state of flow, which shows that they enjoy their activity and are satisfied with the results of its performance.

Table 2

Differences in the values of proneness to escapism by the individuals acquiring creative professions and other conventionally less creative professions

Compared scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
Level of the efficacy of the activity	24,5	22,2	1,680	
Involvement into the activity	20,7	17,9	2,623**	$p \leq 0.05$
Individual significance of the activity	17,2	15,1	2,845*	$p \leq 0.01$

In the next Table 3 we have presented the information about the

dispositional traits of the individuals, who were the participants of our research. These results are quite explanatory.

Table 3

Differences between the groups of escapists and non-escapists in the Big Five dispositional traits

Compared scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
Extraversion	47.1	52.6	-2.429**	$p \leq 0.05$
Agreeableness	55.5	56.1	-0.254	
Conscientiousness	52.5	54.6	-0.989	
Neuroticism	54.1	54.1	0.217	
Openness to experience	60.9	53.8	3.701*	$p \leq 0.01$

In accordance with this data it seems evident, that the individuals, prone to the positive escapism, are more introverted, than non-escapists, and highly open to the new experience as creative personalities. Sort of unexpected is the finding that dispositionally they are not prone to escapism. On the other side, creative individuals are satisfied with their activity and highly enjoy the process of it even more than its results.

In the next Table 4 we have presented the results of our analysis of the sense-of-the-life orientations of the creative individuals which deserve special comments.

Table 4

Differences in the sense of the life orientations of the individuals, prone to positive escapism and non-escapists

Compared scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
Aims of life	27,7	29,6	-0,973	
Life process	27,1	31,7	-2,388*	$p \leq 0.01$
Life efficacy	21,9	25,5	-2,547*	$p \leq 0.01$
Locus of self-control	17,9	20,9	-2,453*	$p \leq 0.01$
Locus of life control	24,1	32,1	-4,272**	$p \leq 0.05$
Overall value	86,5	102,1	-3,474**	$p \leq 0.05$

As one can see, in fact, positive escapists significantly differ from non-escapists in five out of six aspects of the meaningfulness of their levels, which clearly explain the meaning of the term “escapism”, no matter which – positive or negative. Probably, as most of the talented individuals they can’t adequately realize and determine the meaningfulness of their lives.

That is why, as it seems, positive escapists are more vulnerable to stress than non-escapists. We assessed the differences of this type of the state with the help of the inventory for diagnosing vulnerability to stress.

Table 5

Differences in the levels of proneness to experience stress

Compared scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
Proneness to stress	6,5	5,5	2,094*	$p \leq 0.05$

No wonder that we have also found out in the personality differences between the individuals, prone to escapism, and non-escapists, not only in the higher level of proneness to stress of the escapists, but also in some indicants of proneness of the escapists to depression. In Table 6 below those differences are assessed with the questionnaire, designed by A. Beck.

Table 6

Differences in the indicants of depression between the individuals, prone to escapism and non-escapists

Compared scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
The Cognitive-affective subscale of depression	8,4	5,6	2,059*	$p \leq 0.05$
Subscale of the somatic forms of depression manifestation	4	2,4	2,118*	$p \leq 0.05$
Overall value of depression scale	12,4	8	2,256*	$p \leq 0.05$

The results, presented above, suggest that differences between the creative individuals, prone to positive escapism, are expressed as more serious, than expected, since they determine an inclination of the individuals to experience only situationally determined stress, but more constant internal proneness to depression.

In the concluding part of the paper we present also the results of assessing the coping efficacy of our subjects. See data in Table 7.

Table 7

Differences in the coping strategies chosen by escapists and non-escapists

Compared scales	Mean of values		Student t-criterion	The level of significance of differences, p
	Group 1 with proneness to escapism (n=30)	Group 2 non-escapists (n=30)		
Problem-focused coping	53,6	60,2	-2,532**	$p \leq 0.05$
Emotion - focused coping	60,7	52,9	-3,545*	$p \leq 0.01$
Avoidance coping	60,9	56,2	1,664	
Distancing	20,8	21	-0,098	
Seeking social distraction	7,8	8,6	-1,360	

The data, presented in Table 7, quite convincingly show that positive escapists are less prone to using in their activity, accompanied by positive difficulties or impediments, the appropriate problem-focused coping and resort either to the emotion-focused coping or to avoidance and distancing. Being escapists, they do not seek social support and thus loose chances of achieving success in their activities.

The results obtained allow to state that there exist essential differences both: in the dispositional resources of escapists and in their activities to overcome problems.

Conclusion. The personality traits, pertinent to the positive escapists, can be summed up as follows. First of all, positive escapists are more introverts than extraverts, they are characterized by neuroticism, openness to the experience, autonomy, distancing. They are capable to self-regulate one's activity, but they are vulnerable to stress and even prone to depression.

They are also prone to experience the state of the highest involvement into their activity, enjoy the process of it more than its results, to which they seem to lose interest when the activity is completed.

The prospects of further research we connect with comparing out findings with similar research conducted on the representatives of different cultures, nationalities, professional occupations, which are not numerous enough at the moment. We think, our data might evoke interest of further researchers of this problem in the aspect of the sense of the life orientations of escapists, which appear to be less investigated on Ukrainian samples at the moment than on the sample of other nationalities and cultures.

References

- Cribb, C. & Gregory, A. H. (1999). Stereotypes and personalities of musicians. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 133 (1), 104–114. <https://doi.org/10.1080/00223989909599725>.
- Csíkszentmihályi, M. & Nakamura, J. (2005). *Flow*. New York: The Guilford Press.
- Cherry, K. (2021) What is Flow? Retrieved from: <https://www.verywellmind.com/what-is-flow-2794768>.
- Dutta R. D. Personality model of fine artists. *Creativity Research Journal*, 1996, № 9 (4), 391–394.
- Dyce, J. A. & O'Connor, B. P. (1994). The personalities of popular musicians. *Psychology of Music*, 22 (2), 168–173. <https://doi.org/10.1177/0305735694222006>.
- Eiduson, B. T. Artist and Non-artist: A Comparative Psychological Study. *Journal of Personality*, 1958, № 26, 13–28.
- Evans, A. (2001) *This Virtual Life. Escapism and Simulation in Our Media World*. London: Fusion Press.
- Feist, G. J. (1998). A meta-analysis of personality in scientific and artistic creativity *Personality and Social Psychology Review*, № 2 (4), 290–309.

- Gillespie, W. & Myors, B. (2000). Personality of rock musicians. *Psychology of Music*, 28 (2), 154–165. <https://doi.org/10.1177/0305735600282004>.
- Hagström, D. & Kaldo, V. (2014) Escapism among players of MMORPGs- conceptual clarification, its relation to mental health factors, and development of a new measure. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*, 17 (1), 19–25. doi: 10.1089/cyber.2012.0222.
- Kardapoltseva, A. (2012). Eskapizm kak slozhnoe psihologicheskoe yavlenie v zhizni obshchestva i lichnosti [Escapism as a complex psychological phenomenon in a life of person and society]. *Proceedings of the VII International students' scientific-practical conference*. Moscow: People's Friendship University of Russia.
- Kolesnikova, I. G. (2016). Escapism as a means identity of the person in the context of philosophical anthropology. *Science. Art. Culture*, 2 (10).
- Kuzgun, Y., & Deryakulu, D. (2004). İçedönük ve Dışadönük Kişilik Yapısı. M. Pişkin (Comp.). Eğitimde Bireysel Farklılıklar. Ankara: Nobel Yayın ve Dağıtım.
- Nakamura, J. & Csikszentmihályi, M. (2001). Flow Theory and Research. Oxford University Press.
- Nosenko, E. & Arshava, I. (2020). Personality precursors of proneness to the negative escapism of the university students. *Journal of Psychology Research*, 26 (9), 103–109.
- Olkina, O. (2015). Escapism: current studies and research prospects in contemporary psychology. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. 3–4 (1), 103–10.
- Volochkov, A. & Ermolenko, E. (2004). Personality's value orientation as an expression of sense-formative activity. *Psychological Journal*, 25 (2), 17–33
- Savchenko, T., Olkina, O. (2011). Study on adolescents and youths' self image in a role-playing games. *Integration of academic and university psychology series* Moscow: Institute of Psychology of Russian Academy of Sciences.
- Stenseng, F (2009). A Dualistic Approach to Leisure Activity Engagement – On The Dynamics of Passion, Escapism, and Life Satisfaction. University of Oslo.
- Yöndem, Sadik; Yöndem, Zeynep Deniz; Per, Meral (2017). Personality Traits and Psychological Symptoms of Music and Art Students *Journal of Education and Training Studies*, 5 (7), 53–59.

УДК 159.9

DOI <http://doi.org/10.15421/102108>

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ З ЦІННІСНИМИ ОРІЄНТАЦІЯМИ У АДВОКАТІВ PECULIARITIES OF RELATIONSHIP BETWEEN PROFESSIONAL MOTIVATION AND VALUE ORIENTATIONS OF THE LAWYERS

Ткаченко Н.В.

к.психол.н., доц., завідувач кафедри соціальної психології і психології управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
tkachenko_n.v@ukr.net

Представлено фундаментальні психологічні наукові уявлення щодо розуміння феномену професійної мотивації та ціннісних орієнтацій у адвокатів. Обґрунтовано актуальність теми, предмет, об'єкт, мету, завдання, психодіагностичний інструментарій роботи, концептуальну гіпотезу дослідження. За допомогою математико-статистичних методів встановлено особливості зв'язку професійної мотивації з ціннісними орієнтаціями в адвокатів, зокрема: негативний кореляційний зв'язок між таким показником емоційної спрямованості як «практична» та таким показником мотиваційної структури як «мотиви комфорту та власної безпеки»; позитивний кореляційний зв'язок між таким показником емоційної спрямованості як «естетична» та таким показником мотиваційної структури як «мотивація загальної активності»; негативний кореляційний зв'язок між таким показником емоційної спрямованості як «акзигитивна» та таким показником мотиваційної структури як «мотивація творчої активності»; позитивний кореляційний зв'язок між таким показником емоційної спрямованості як «акзигитивна» та таким показником мотиваційної структури як «мотивація соціальної корисності зусиль»; негативний кореляційний зв'язок між таким показником емоційної спрямованості як «комунікативна» та стажем роботи; позитивний кореляційний зв'язок між показником «загальна інтернальність» і такими компонентами мотиваційної структури як «мотив самоповаги» та «ініціативність»; негативний кореляційний зв'язок між показником «інтернальність у галузі невдач» та таким компонентом мотиваційної структури як «вольові зусилля». Розглянуто теоретико-методологічну основу дослідження щодо структури

та компонентів професійної мотивації, а також якостей ціннісно-орієнтаційної сфери, що вирізняються залежно від трактування науковцями зазначених феноменів.

Ключові слова: мотивація, професійна мотивація, ціннісні орієнтації, копінг-поведінка, адвокати.

The information of domestic and foreign scholars on the issues about the peculiarities of relationship between professional motivation and value orientations of the lawyers is considered. The results of the empirical study on the peculiarities of the relationship between lawyers' professional motivation and value orientations are presented, namely we have found out: positive correlation between the indicator of «general internality» and such component of the motivational structure as «self-esteem motive»; positive correlation between the indicator of «general internality» and such component of the motivational structure as «initiative»; negative correlation between the indicator of «internality in the field of failures» and such component of the motivational structure as «willful effort»; positive correlation between «extraversion» indicator and such component of the motivational structure as «willful effort»; negative correlation between the indicator of «neuroticism» and such component of the motivational structure as «motive of striving for success»; negative correlation between «neuroticism» and age, as well as negative correlation between «neuroticism» and seniority; negative correlation between such indicator of coping behavior in stressful situations as «avoidance» and such component of the motivational structure as «internal motive»; positive correlation between such indicator of emotional orientation as «gloric» and such component of the motivational structure as «avoidance motive»; negative correlation between such indicator of emotional orientation as «aesthetic» and such component of the motivational structure as «internal motive»; negative correlation between such indicator of emotional orientation as «aesthetic» and such component of the motivational structure as «avoidance motive».

Keywords: motivation, professional motivation, value orientations, coping behavior, lawyers.

Problem identification. The relevance of the research is that the changing modern society makes special demands on lawyers, first of all, on their professionalism, functionality and structural flexibility. Being on the path of professional development, a lawyer acquires the assimilation of certain norms,

values, role models, knowledge and qualities, he inevitably has social relations with other people who belong to his professional environment. In fact, the value-oriented sphere is holistic formation of personality, which, to some extent, determines the motivation of the behavior, and, consequently, creates a single motivational structure, where values are closely linked to needs, motives, motivation, attitudes, and behavior itself. Motives are the main driving force, the causative agent of human behavior, and, consequently, the main stimulant for personal development. Human value orientations are a part of the structure of the motivational sphere of a person and can be defined as general guidelines for the individual, his idea of the perfect parameters of existence. The relevance is also justified by the long processes of legal and legislative transformations of the society and our state as the whole, the standardization of the legislative sphere in accordance with international standards. Today, the interest of both foreign and domestic scholars to the problem of motivation and its relation with the value-oriented sphere is growing, as it is one of the most important conditions for professional development of the advocates, their self-education and self-improvement in professional activity, which determines the relevance of the chosen topic in both general psychological and applied aspects.

The objective of the article is to substantiate theoretically and empirically the peculiarities of relationship between professional motivation and value orientations of the lawyers.

Presentation of the main material. The object of the research is professional motivation and value orientations. The subject of the research is the peculiarities of relationship between lawyers' professional motivation and value orientations.

The conceptual hypothesis of the empirical research is to assume that there are the peculiarities of relationship between professional motivation and value orientations of the lawyers.

Empirical hypotheses:

1. There is relationship between the indicator of the general internal locus of control and such components of the motivational structure as «self-esteem» and «initiative» of the lawyers.

2. There is a link between the rate of extraversion and such component of the motivational structure as «willful effort» of the lawyers.

3. There is connection between the rate of extraversion and such component of the motivational structure as «motive of striving for success» of the advocates.

4. There is relationship between coping behavior in stressful situations, focused on problem-solving and such component of the motivational structure as «internal motive» of the lawyers, and, in turn, the inverse relationship between the rate of coping behavior in stressful situations is avoidance-oriented and the component of the motivational structure «internal motive».

5. There is connection between the gloric emotional orientation associated with the need for self-affirmation of the lawyers and such component of the motivational structure as «motive of avoidance».

6. There is a link between the practical emotional orientation associated with the success or failure of the attorneys and such component of the motivational structure as «planned level of effort mobilization».

7. There is connection between the hedonistic emotional orientation associated with meeting the needs for physical and mental comfort of the lawyers and such component of the motivational structure as «willful effort».

8. There is relation between aesthetic emotional orientation associated with the need to be in harmony with the environment and the indicator of motivational structure as «motivation for general activity».

To achieve this goal and test these hypotheses, the following tasks are set: to carry out a theoretical analysis of the nature of professional motivation and value-oriented sphere of the lawyers; to find valid and reliable psychodiagnostic tools for empirical research; to investigate the peculiarities of relationship between lawyers' professional motivation and value orientations empirically; to determine further prospects of the research.

The following research methods have been chosen to solve the set tasks:

- theoretical: analysis of scientific literature on the research; methods of logical and psychological analysis (classification, systematization, comparison, generalization) - to reveal the psychological content of the peculiarities of relationship between advocates' professional motivation and value orientations;

- empirical: survey, which was implemented using the following psychodiagnostic techniques: «Methods of studying professional identity» (by L. Schneider); «Questionnaire of the level of subjective control» (by J. Rotter, adapted by E. Bazhin, S. Golinkina, A. Etkind); «Personal Questionnaire» (EPI) (by G. Eysenck); «Questionnaire of coping behavior in stressful situations» (by S. Norman, D. Endler, D. James, M. Parker; adapted version by T. Kryukova); questionnaire «Diagnosis of the components of the motivational structure» (by V. Gerbachevsky); «Methods of studying the emotional orientation of the individual» (B. Dodonov); inventory «Diagnosis of the motivational structure of personality» (by V. Milman) and «Methods of diagnosis of achievement motivation» (by A. Mehrabian, modification of M. Magomed-Eminov);

- methods of mathematical data processing: Kolmogorov-Smirnov criterion - to determine the nature of the distribution of the studied features and the r- linear Pearson correlation coefficient - to establish the relationship between the studied features. Statistical data processing was performed using the SPSS statistical software;

- interpretive: classification and generalization of the obtained results.

Methodological and theoretical basis of the study are fundamental researches of both foreign and domestic scientists: regarding the motivational sphere of personality (V. Goncharov, A. Leontiev, A. Maslow, D. McClelland, S. Radomsky, D. Uznadze, M. Csíkszentmihályi, A. Goralsky, G. Eysenck, J. Guilford, G. Allport, T. Hunt, N. Kudryavtseva, V. Kunitsyna, V. Shadrikov, O. Leontiev, S. Rubinstein, V. Aseev, I. Bekh, M. Boryshevsky, E. Ilyin, V. Merlin, D. Hull, D. Atkinson, F. Herzberg), regarding value orientations as personal meanings (B. Zeigarnyk, B. Bratus, L. Kogan, O. Leontiev, E. Sokolov).

The scientific works of N. Lapin, O. Leontiev, V. Shvyrkov, P. Shikhirev, A. Yadov, K. Abulkhanova-Slavskaya, L. Buiv, K. Levin are devoted to the study of the values of the individual and his relations with other individuals and the world generally. V. Abelbeisov, A. Bozhovych, L. Slavina, N. Morozova, B. Mukhina, L. Schneider, E. Spranger, J. Holland, M. Rokich researched values and value orientations as the main characteristics of personality, the specifics of advocacy was considered in works of A. Boychuk, S. Bobrovnyk, T. Varfolomeeva, I. Hlovatsky, M. Kosenko, N. Onishchenko, V. Pogorilko, P. Rabinovych, V. Svintsitsky, V. Sviatotska, O. Sviatotsky, S. Slyvka, L. Tatsiy, O. Tikhomirov.

Summarizing the above analysis of literature sources regarding methodological and theoretical research, we can conclude that there are different approaches to the structure and components of professional motivation, as well as the qualities of value-oriented sphere, which differ depending on the interpretation of these phenomena and their vision of basic elements as a part of the described structures. Thus, considering the phenomenon of motivation, it was found that motivation is the construct that denotes a material or ideal object, the achievement of which is the reason of the activity itself. In turn, professional motivation is a set of internal and external driving forces that motivate a person to work and make this activity focused, aiming at achieving certain goals. Theoretical analysis of the literature relating value orientations made it possible to take as the key concept such definition - the elements of the internal structure of personality, formed and enshrined in the life experience of the individual in the processes of socialization and social adaptation, through the individual's acceptance of certain values, perceived as the framework of the ultimate meanings and fundamental goals of life, as well as determine the acceptable means of their implementation.

In fact, after conducting the empirical study and testing the first empirical hypothesis on the relationship between the indicator of the general internal locus of control and such components of the motivational structure as «self-esteem» and «initiative» of the lawyers, comparison of relevant indicators was made according to the questionnaire «Questionnaire of the level of subjective control» by J. Rotter (adapted by E. Bazhin, S. Golinkina, A. Etkind) and the questionnaire «Diagnosis of the components of the motivational structure» (by V. Gerbachevsky). The results of the correlation between these indicators are shown in table 1.

As we can see from the table, positive correlation was found between the indicator of «general internality» and such component of the motivational structure as the «motive of self-esteem» (at the level of significance $r = 0.273$; $p \leq 0.05$). This fully confirmed the first part of the first empirical hypothesis that there is relationship between the indicator of the general internal locus of control and such component of the motivational structure as the «motive of self-esteem» of the lawyers. Also, positive correlation was found between the indicator of «general internality» and such component of the motivational structure as «initiative» (at the level of significance $r = 0.293$; $p \leq 0.05$), which, in turn, fully confirmed the second part of our first empirical hypothesis about the existence of connection between the indicator of the general internal locus of control and such component of the motivational structure as «initiative» of the testees.

Table 1

Correlation between the indicators of the level of subjective control and the components of the motivational structure

Components		Professional motivation							
		Internal motive	Motive of avoidance	Competitive motive	Motive of self-esteem	Regularity of results	Willful effort	Assess of the potential	Initiative
Value orientations	Idi	-0,133	-0,146	-0,085	0,273*	-0,148	-0,032	-0,065	0,293*
	Ia	-0,184	-0,110	0,016	-0,139	-0,213	0,196	0,128	0,194
	If	-0,184	0,133	0,022	-0,181	0,091	-0,462**	0,149	-0,009
	Ifr	-0,051	-0,015	0,156	0,008	-0,042	-0,156	0,039	0,160
	Ip	0,107	-0,052	0,196	0,161	0,021	-0,131	0,000	-0,100
	Ii	-0,237	0,092	-0,059	-0,192	0,023	0,060	0,187	-0,173
	Ih	-0,159	-0,091	0,131	0,190	0,214	0,127	0,247	-0,052

Note: ** – p ≤ 0.01; * – p ≤ 0.05

Symbols: Idi - general internality; Ia - internality in the field of achievements; If - internality in the field of failures; Ifr - internality in the field of family relationships; Ip - internality in the field of production relations; Ii - internality in the field of interpersonal relationships; Ih - internality in the field of health and disease relationships

In addition, negative correlation was found between the indicator of «internality in the field of failures» and such component of the motivational structure as «willpower» (at the level of significance $r = -0.462$; $p \leq 0.01$), which was not predicted by our hypothesis. Thus, it can be argued that our first empirical hypothesis about the existence of relationship between the indicator of the general internal locus of control and such components of the motivational structure as «self-esteem» and «initiative» of the advocates, has been fully confirmed. This suggests that lawyers with a high level of subjective control are internal individuals who believe that most important events in their lives are the result of their own actions, and allows us to talk about them as more confident, calmer and more friendly. They are characterized by more positive system of attitudes to the world and great awareness of the meaning and values of life, which is reflected in professional motivation, the main components of which are the motives of self-esteem and initiative, because the testees are responsible for their lives, in particular professional activity.

To check our second empirical hypothesis about the relationship between the rate of extraversion and such component of the motivational structure as «willful effort» of the lawyers, we compared the relevant indicators using the «Personal Questionnaire» by G. Eysenck and the questionnaire «Diagnosis of components of motivational structure» (by V. Gerbachevsky). The results of the correlation between these indicators are shown in table 2.

Based on the data shown in table 2, positive correlation was found between the indicator «extraversion» and such component of the motivational structure as «willful effort» of the lawyers (at the level of significance $r = 0.315$; $p \leq 0.05$). It fully confirmed the second empirical hypothesis that there is relationship between the rate of extraversion and such component of the motivational structure as

«willful effort» of the attorneys. Thus, the obtained results indicate that the respondents have pronounced rate of extraversion, in other words they are self-confident, sociable, quite impulsive, focused on external factors and mostly guided by strong-willed efforts to perform their tasks.

Table 2

Correlation between indicators of individual psychological characteristics and components of the motivational structure

Components		Professional motivation				
		Internal motive	Motive of self-esteem	Regularity of results	Willful effort	Assess of the potential
Value orientations	Extraversion	-0,176	0,143	0,003	0,315*	0,095
	Neuroticism	-0,018	-0,037	0,052	0,178	-0,012

Note: * – $p \leq 0.05$

To check our the third empirical hypothesis about connection between the rate of extraversion and such component of the motivational structure as the «motive of striving for success» of the advocates we compared the relevant indicators in accordance with «Personal Questionnaire» by G. Eysenck and «Methods for diagnosing achievement motivation» by A. Mehrabian, modification of M. Magomed-Eminov. The results of the correlation between these indicators are shown in table 3.

Table 3

Correlation between indicators of individual psychological characteristics and indicators of achievement motivation

Components		Professional motivation			
		Age	Seniority	Motive of striving for success	Motive for avoiding failure
Value orientations	Extraversion	-0,177	-0,172	-0,052	0,143
	Neuroticism	-0,284*	-0,276*	-0,747**	-0,037

Note: ** – $p \leq 0.01$; * – $p \leq 0.05$

Based on the indicators in table 3, we found negative correlation between the indicator of «neuroticism» and such component of the motivational structure as the «motive of striving for success» (at the level of significance $r = -0.747$; $p \leq 0.01$), which denies our assumption that there is connection between the rate of extraversion and such component of the motivational structure as the «motive of striving for success» of the lawyers. This suggests that the more emotional stability is expressed among the testees (the feature that expresses the preservation of organized behavior, situational focus in normal and stressful situations), the less they are guided by the motive of striving for success, which is seen as relatively stable desire to achieve high results in activities. Thus, our third empirical hypothesis has not been confirmed. In addition, in this table we have compared

such individual characteristics of the respondents as age and seniority, which are also related to the value-oriented sphere of lawyers. Thus, such correlations were found as negative correlation between the indicator of «neuroticism» and age (at the level of significance $r = -0.284$; $p \leq 0.05$), as well as negative correlation between the indicator of «neuroticism» and seniority (at the level of significance $r = -0.276$; $p \leq 0.05$).

We used a similar procedure to test our fourth empirical hypothesis about the relationship between coping behavior in stressful situations, focused on problem solving and such component of the motivational structure as the internal motive of attorneys, and, in turn, the feedback between the indicator of coping behavior in stressful situations, focused on avoidance and the component of the motivational structure «internal motive». We compared the relevant indicators according to the «Questionnaire of coping behavior in stressful situations» (by S. Norman, D. Endler, D. James, M. Parker; adapted version by T. Kryukova) and the questionnaire «Diagnosis of the components of the motivational structure» (by V. Gerbachevsky), as well as professional identity according to the «Methods of research of professional identity» (by L. Schneider). The results of the correlation between these indicators are shown in table 4.

Table 4

Correlations between indicators of coping behavior, components of motivational structure and identity

Components		Professional motivation						
		Internal motive	Motive of avoidance	Competitive motive	Motive of self-esteem	Regularity of results	Willful efforts	Identity
Value orientations	Problem solving	0,337**	0,050	0,142	0,002	-0,248	0,243	-0,045
	Emotions	0,018	-0,067	0,040	0,048	0,065	0,077	0,057
	Avoidance	-0,313*	0,026	-0,024	-0,013	-0,045	-0,010	0,079
	Subscale of distraction	-0,086	-0,050	-0,048	0,287*	0,093	0,095	-0,332**
	Subscale of social distraction	-0,098	-0,157	-0,097	-0,031	-0,102	-0,196	0,205

Note: ** – $p \leq 0.01$; * – $p \leq 0.05$

Thus, according to the results of the comparison shown in table 4, indicators of coping behavior in stressful situations according to «Questionnaire of coping behavior in stressful situations» (by S. Norman, D. Endler, D. James, M. Parker; adapted version by T. Kryukova) and components of motivational structure in the questionnaire «Diagnosis of the components of the motivational structure» (by V. Gerbachevsky) we have found positive correlation between the indicator of coping behavior in stressful situations on the scale of «problem solving» and such component of motivational structure as «internal motive» of the advocates (at the level of significance $r = 0.337$; $p \leq 0.01$). This fully confirmed the first part of the

fourth empirical hypothesis that there is relationship between coping behavior in stressful situations, focused on solving problems and such component of the motivational structure as the internal motive of the advocates. According to the information in this table, negative correlation was also found between the indicator of coping behavior in stressful situations of «avoidance» and such component of the motivational structure as «internal motive» (at the level of significance $r = -0.313$; $p \leq 0.05$), which, in turn, fully confirmed the second part of our fourth empirical hypothesis about the existence of a link between the indicator of coping behavior in stressful situations, focused on avoidance and the component of the motivational structure «internal motive». Therefore, our fourth empirical hypothesis regarding the relationship between coping behavior in stressful situations, focused on problem solving and such component of the motivational structure as the «internal motive» of the lawyers, and, in turn, the feedback between coping behavior in stressful situations, focused on avoidance and the component of the motivational structure «internal motive» has found its full confirmation. Thus, we can conclude that the testees who choose a strategy for solving problems in stressful situations are guided by internal motive, in other words they express enthusiasm for the task, and the respondents who choose a strategy of avoidance in stressful situations - vice versa. In addition, based on the indicators of the mentioned questionnaires, positive correlation was found between the indicator of coping behavior in stressful situations of «distraction» and such component of the motivational structure as «self-esteem motive» (significance level $r = 0.287$; $p \leq 0.05$). Additionally, according to the results of «Questionnaire of coping behavior in stressful situations» (by S. Norman, D. Endler, D. James, M. Parker; adapted version by T. Kryukova) and «Methods of professional identity research» (by L. Schneider), we could establish negative correlation between the indicator of coping behavior in stressful situations on the distraction subscale and the scale «identity» (at the level of significance $r = -0.332$; $p \leq 0.01$).

To check our fifth empirical hypothesis regarding the connection between the gloric emotional orientation associated with the need for self-affirmation of the lawyers and such component of the motivational structure as the «motive of avoidance», comparison of relevant indicators was made according to «Method of research of emotional orientation» (by B. Dodonov) and the questionnaire «Diagnosis of the components of the motivational structure» (by V. Gerbachevsky). The results of the correlation between these indicators are shown in table 5.

Based on the data presented in table 5, positive correlation was established between the indicator of emotional orientation on the scale «gloric» and such component of the motivational structure as «avoidance motive» (at the level of significance $r = 0.380$; $p \leq 0.01$). It fully confirms our fifth empirical hypothesis that there is relation between the gloric emotional orientation associated with lawyers' need for self-affirmation and such component of the motivational structure as the «avoidance motive». That is, we can conclude that the testees with gloric emotional orientation, which is associated with the need for self-affirmation and glory, have motive of avoidance, so these respondents avoid those situations in

which they do not feel their advantage, choosing only those where they can assert themselves.

Table 5

Correlation between indicators of emotional orientation and components of motivational structure

Components		Professional motivation						
		Internal motive	Motive of avoidance	Motive of self-esteem	Willful efforts	Assess of the potential	Planned level of mobilization	Regularity of results
Value orientations	Altruistic	0,037	0,028	0,075	-0,212	-0,044	0,069	-0,035
	Communicative	-0,019	0,088	0,024	0,072	0,010	0,137	-0,021
	Gloric	-0,035	0,380**	-0,050	0,179	0,091	-0,063	0,165
	Practical	0,111	0,003	0,133	-0,048	-0,074	0,282*	-0,053
	Pugnic	0,066	-0,018	0,219	0,100	-0,228	-0,005	-0,135
	Romantic	-0,193	-0,235	-0,022	0,194	-0,001	-0,199	-0,060
	Gnostic	0,116	0,051	-0,043	-0,047	0,037	0,007	-0,003
	Aesthetic	-0,289*	-0,261*	-0,071	-0,219	-0,121	-0,053	0,003
	Hedonistic	-0,105	0,026	0,057	0,329*	-0,204	0,081	-0,066
Acquisitive	0,112	0,036	-0,058	-0,082	-0,044	-0,076	0,085	

Note: ** – $p \leq 0,01$; * – $p \leq 0,05$

To check our sixth empirical hypothesis regarding the relationship between the practical emotional orientation associated with the success or failure of the lawyers and such component of the motivational structure as the «planned level of effort mobilization», we used the data in table 5 to compare the required indicators. Thus, according to the results shown in table 5, positive correlation was found between the indicator of emotional orientation «practical» and such component of the motivational structure as «planned level of effort mobilization» (at the level of significance $r = 0.282$; $p \leq 0.05$). Therefore, our sixth empirical hypothesis about the existence of connection between the practical emotional orientation associated with the success or failure of the advocates and such component of the motivational structure as the «planned level of effort mobilization» has been fully confirmed. In this regard, it is possible to conclude that the testees with the practical emotional orientation associated with the success or failure of their activities is dominated by such component of the motivational structure as the planned level of effort mobilization, in other words such respondents understand what level of mobilization they need to achieve the goals successfully. In addition, we have found negative correlation between the indicator of emotional orientation «aesthetic» and such component of the motivational structure as «internal motive» (at the level of significance $r = -0.289$; $p \leq 0.05$) and negative correlation between an indicator of emotional orientation «aesthetic» and such component of the motivational structure as «avoidance motive» (at the level of significance $r = -0.261$; $p \leq 0.05$).

To check the seventh empirical hypothesis about the relationship between the hedonistic emotional orientation associated with meeting the needs for physical

and mental comfort of the lawyers and such component of the motivational structure as «willful effort», the indicators of table 6 were used to compare the necessary results.

Table 6

Correlation between indicators of emotional orientation and components of motivational structure

Components		Professional motivation							
		Seniority	S - motivation to support, life support	C - motives of comfort and own safety	S - status-prestigious motivation	O - motivation to communicate	D - motivation of general activity	DR - motivation for creative activity	OD - motivation for the social usefulness of efforts
Valuations	Altruistic	0,120	-0,006	0,122	0,066	0,022	-0,228	-0,049	0,173
	Communicative	-0,273*	-0,061	0,046	0,235	0,085	-0,139	0,132	0,135
	Gloric	0,009	-0,188	0,200	-0,121	0,064	-0,040	-0,030	0,139
	Practical	0,080	0,169	-0,275*	0,010	-0,092	-0,057	-0,073	-0,198
	Pugnic	-0,014	0,019	0,234	-0,101	0,061	-0,049	0,176	0,190
	Romantic	0,129	-0,039	0,136	-0,079	-0,132	0,072	0,180	0,195
	Gnostic	0,062	-0,156	-0,044	-0,137	-0,019	0,030	-0,139	0,012
	Aesthetic	0,081	-0,138	0,152	-0,081	-0,006	0,286*	-0,025	0,019
	Hedonistic	-0,202	0,036	-0,141	-0,115	0,085	0,138	0,043	0,063
	Acquisitive	-0,025	0,126	0,132	-0,155	0,163	-0,129	-0,259*	0,265*

Note: * – p < 0.05

Therefore, based on the data in table 6, positive correlation was found between such indicator of emotional orientation as «hedonistic» and such component of the motivational structure as «willful effort» (at the level of significance $r = 0.329$; $p \leq 0.05$). Thus, our seventh empirical hypothesis about the existence of relationship between the hedonistic emotional orientation associated with meeting the needs for physical and mental comfort of the attorneys and such component of the motivational structure as «willful effort» has been fully confirmed. So, it is possible to conclude that the respondents with the hedonistic emotional orientation associated with meeting the needs of physical and mental comfort are guided by such component of the motivational structure as volitional efforts, as the result they should make efforts to perform tasks or achieve goals that cause them some discomfort.

To check our eighth empirical hypothesis about the relationship between the aesthetic emotional orientation associated with the need to be in harmony with the environment and the indicator of motivational structure as «motivation for general activity», the comparison of the corresponding indicators was carried out according to the «Method of research of the personality emotional orientation» (by B. Dodonov) and «Diagnosis of the personality motivational structure» by V. Milman. The results of the correlation between these indicators are shown in table 6. Based on these results, negative correlation was found between such

indicator of emotional orientation as «practical» and such indicator of motivational structure as «motives of comfort and self-safety» (at the level of significance $r = -0.275$; $p \leq 0.05$). Positive correlation was established between such indicator of emotional orientation as «aesthetic» and such indicator of motivational structure as «motivation of general activity» (at the level of significance $r = 0.286$; $p \leq 0.05$). It confirms our eighth empirical hypothesis that there is relationship between the aesthetic emotional orientation associated with the need to be in harmony with the environment and the indicator of motivational structure as «motivation for general activity». Additionally, we have found out negative correlation between such indicator of emotional orientation as «acquisition» and such indicator of motivational structure as «motivation of creative activity» (at the level of significance $r = -0.259$; $p \leq 0.05$); positive correlation between such indicator of emotional orientation as «acquisition» and such indicator of motivational structure as «motivation of social usefulness of effort» (at the level of significance $r = 0.265$; $p \leq 0.05$). In addition, negative correlation was found between such indicator of emotional orientation as «communicative» and seniority (at the level of significance $r = -0.273$; $p \leq 0.05$).

Therefore, our conceptual hypothesis that there are peculiarities between lawyers' professional motivation and value orientations has been confirmed. As the result, we can conclude that the testees with aesthetic emotional orientation associated with the need to be in harmony with the environment and have motivation of general activity, which is component of the individual work orientation, in other words such respondents feel harmony with the whole environment in their professional experience.

Conclusion. In our study, it was found that the testees are characterized by similar profiles; we can see that lawyers have internal level of subjective control, which allows us to talk about them as confident, calm and friendly people. They are distinguished by positive system of attitudes to the world and great awareness of life values, that is reflected in professional motivation, the main components of which are the motive of self-esteem and initiative. They have indicators of extraversion, also they are emotionally stable, and, for the most part, guided by strong-willed efforts and the motive of striving for success. In stressful situations, they choose the strategy for solving problems, guided by intrinsic motive, furthermore they have gloric, practical, hedonistic and aesthetic emotional orientation, as well as the dominant motive of avoidance, the planned level of effort mobilization, willful and the predominant motivation of general activity, which is the component of personal activity. We can see prospects for further research in expanding the sample and further checking the hypotheses that have been put forward in our work.

References

- Varii, M. Y. (2009). *Zahalna psykholohiia [General psychology]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vasylev, V. L. (2011). *Yurydycheskaia psykholohiia [Legal psychology]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

- Halian, I. M. (2011). *Psykhodiahnostyka [Psychodiagnostics]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Yelov, V. A. (2010). *Osnovy advokatskoi etyky: posib. vykladacha [Fundamentals of legal ethics: a guidance]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zaniuk, S. S. (2002). *Psykhohohiia motyvatsii [Psychology of motivation]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ylyn, E. P. (2008), *Motyvatsyia y motyvy [Motivation and motives]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Maklelland, D. (2007), *Motyvatsyia cheloveka [Human motivation]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Praktykum po obshchei, eksperymentalnoi y prykladnoi psykhohohyy: Ucheb.posobyie / pod obshchei red. A. A. Krylova, S. A. Manycheva [Workshop on general, experimental and applied psychology: Textbook / ed. A. A. Krylov, S. A. Manichev]. Sankt-Peterburg: Piter Publishing House [in Russian].
- Semeniuk, I. Ya. (2012). Profesiini dylemy, pryntsypy ta tsinnosti v advokatskii diialnosti [Professional dilemmas, principles and values in advocacy]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava [Journal of Kyiv University of Law]*, № 2, p. 66–69 [in Ukrainian].
- Shneider, L. B. (2007). *Lychnostnaia, hendernaia y professyionalnaia ydentychnost: teoryia y metody dyahnostyky [Personal, gender and professional identity: theory and methods of diagnosis]*. Moscow [in Russian].

УДК 37.015.4:371.134:371.123

DOI <http://doi.org/10.15421/102109>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

FEATURES OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT OF THE FUTURE TEACHERS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL EDUCATION

Шевченко Н.Ф.

д.психол.н., проф., професор кафедри психології, Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

У статті представлено результати експериментального дослідження розвитку професійної свідомості майбутніх учителів у процесі професійної підготовки. Показано, що під час навчальної діяльності в закладі вищої освіти в результаті взаємодії зі спеціфічним об'єктом праці та спрямованістю навчального впливу у свідомості майбутніх фахівців відбувається процес семантизації, що характеризується конструюванням у суб'єктивному досвіді нового розуміння об'єктів світу. Зазначене зумовило вибір психосемантичних методів як основних для дослідження специфіки розвитку професійної свідомості майбутніх учителів у процесі навчання. Досліджено розвиток індивідуальних значень понять професійного простору та особливості класифікації об'єктів світу, що виявляє динаміку «привласнення» професії у свідомості студентів. В ході дослідження було виявлено, що індивідуальні значення понять професійного простору у свідомості студентів усіх курсів визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки. Такі результати вказують на оцінність мислення респондентів, невпевненість (нестачу власної сили та активності) у можливості успішного втілення отриманих знань, умінь та навичок у майбутній професійній діяльності. На IV курсі рівня вищої освіти «Бакалавр» та I–II курсів рівня вищої освіти «Магістр» було зафіксовано поступове зростання показників фактора сили й активності за всіма стимулами, що свідчить про тенденцію до позбавлення оцінності мислення та поступове наповнення професійної свідомості майбутніх учителів суб'єктивним смислом, тобто процес її розвитку. Аналіз способів класифікації об'єктів світу дав можливість встановити, що велика частка досліджуваних серед усіх курсів має досить виражену професійну спрямованість семантики, що слугує важливим показником прийняття професії вчителя. За результатами отриманих даних визначено рівні розвитку професійної свідомості майбутніх учителів на різних етапах навчання. Зроблено висновок про наявність критичного

(середнього) рівня розвитку професійної свідомості у студентів бакалаврів I–III курсів та необхідного (достатнього) рівня – в досліджуваних IV та I–II курсів магістратури.

Ключові слова: професійна свідомість вчителя, психосемантичні методи, індивідуальні значення, класифікація об'єктів світу, рівень розвитку професійної свідомості.

The article presents result of the empirical study of the development of professional consciousness of the future teachers in the process of professional education. The current state of teacher's professional consciousness problem has been researched and perspectives for its solution have been shown. Study of the professional consciousness of practicing teachers and in the process of their educational preparation belongs to soundly declared, but not enough realized area of research. The choice of psychosemantic method as the research method of future teachers' professional consciousness has been substantiated. Dynamics of the individual values of professional space concepts and ways of classifying the world objects have been represented. These factors have proved to be important indicators of the professional consciousness development of teachers in the process of educational preparation. The results show that individual meanings of professional space in students' consciousness are determined by the assessment factor domination. Among students of the fourth course (education level "Bachelor") and the first and the second courses (education level "Master") we have fixed a tendency towards depriving the evaluative thinking and a tendency of professional consciousness gradual filling with subjective sense – the process of consciousness development. Analysis of the world objects classification ways allowed to say that high percentage of the students of magistracy and baccalaureate has a quite pronounced professional orientation of semantics. Data obtained due to the methods, allowed us to make conclusion about certain levels of professional consciousness of the students getting "Bachelor" and "Master" degrees. The level of professional consciousness of the first-year and the third-year bachelor students can be defined as critical (middle), and of the fourth-year bachelor and master students – as necessary (satisfactory).

Keywords: teacher professional consciousness, psychosemantic approach, individual values, classification of the world objects, level of the professional consciousness development.

Problem identification. In today's socio-cultural and economic situation in Ukraine, society needs a teacher who would be able to build the professional activities in accordance with the values of the personality. There is a need to go beyond the limits of technological understanding of professional occupation and study the professional consciousness of a specialist. Study of the professional consciousness of practicing teachers and in the process of their educational preparation belongs to soundly declared, but not enough realized area of research. At the same time, teacher profession is crucial in education and social development.

Analysis of the recent researches and publications. Ukrainian and foreign psychologists and educators (Akopov G.V., 2010; Guslyakova N.I., 2010; Isayev Ye.I., Kosaretskiy S.G. & Slobodchikov V.I., 2000; Tsokur O.S., 1998; Shevchenko N.F., 2018; Shevchenko N.F. & Chepishko O.I., 2015; Omelchenko M., 2019) have studied psychological conditions and mechanisms of professional consciousness formation. Different aspects of professional consciousness of the pedagogues and the future teachers, in particular self-consciousness and the identity of a teacher (Boreham N. & Gray P., 2005; Bravo P., Magnoler P. & Conde-Jiménez J., 2018; Cattley G., 2007; Sachs J., 2001; Zembylas M., 2003), have been investigated. Despite the presented wide range of studies, the problem of the specifics of professional consciousness development of the teachers at certain stages of higher education is paid not much attention in psychological and pedagogical writings. Empirical study of this issue will create the basis for design of practice-focused measures for purposive development of professional consciousness of the future teachers in higher education.

The objective of this paper is to present results of the empirical research of the features of professional consciousness development of the future teachers in the process of their professional education.

Presentation of the main material. During the professional preparation at the university, in the result of interaction with a specific object of labor and academic orientation, there intervenes a process of semantization in consciousness of the future professionals. This process is characterized by the construction of new understanding of the subjective experience of the world objects (Artem'yeva Ye.YU., 1999; Artem'yeva Ye.YU. & Vyatkin YU.G., 1986; Artem'yeva Ye.YU. & Khanina I.B., 1984). Research of the Ukrainian scientists (Kucherovskaya N.A., 2007; Shevchenko N.F., 2005) attest that semantic features are indicators of perception of the profession. This fact led to the choice of psychosemantic approach as the main approach for studying the features of professional consciousness development of the future teachers in the stage of their educational preparation.

The following psychodiagnostic instruments were used: 12-scale modified method of semantic differential (C. Osgood) which aims to study the dynamics of individual values of professional space concepts and visual semantic differential method (Artem'yeva Ye.YU., 1999) to explore ways of classifying the world objects.

Research of the professional consciousness of the future teachers using the psychosemantic methods was carried out on the basis of Zaporizhzhya National University, National Pedagogical Dragomanov University and Kryvyi Rih National University. The sample of respondents consisted of the 1st-4th course students getting bachelor's degree and the 1st-2nd course students studying at master's degree. Specialties of the students were the following: "Philology" (Ukrainian language and literature, Russian language and literature, English language and literature, German language and literature) and "History". The total number of respondents was 300 persons.

Analysis of the results obtained by the first method revealed the dynamics of individual values of 10 professional space concepts in consciousness of the students of the magistracy and baccalaureate. These 10 stimulus concepts characterize a teacher personality and the content of the teaching activity: "Knowledge"; "Vocation"; "Authority"; "Thinking"; "Self-actualization"; "Pupil"; "Interaction"; "Speech"; "Control"; "Reflection".

There was detected a strong numerical gap between high levels of "evaluation" factor and significantly lower scores on factors of "potency" and "activity" of the first-year students of baccalaureate. This can be explained by superficial professional notions of the freshmen for whom teaching activity isn't still a component of their own activity. For this reason, the respondents could not consciously determine for themselves the "potency" or "activity" of professional concepts. So, the first-year students mostly gave priority to exterior assessing of a teacher individual and activity.

Among students of the third course of baccalaureate there was traced an overall rates recession of individual values on «evaluation», "potency" and "activity" factors. This fact characterizes the crisis period at this stage of education. With making quasi-professional activities, students are facing with own inability to effective usage of their professional knowledge and skills in practice. They felt unwillingness to solve pedagogical situations. These problems led to the self-esteem recession of personal and professional capacities, to the disappointment in learning and in the chosen specialty.

Among students of the fourth course of baccalaureate and the 1st-2nd courses of magistracy comparing with other students, we fixed a gradual increasing of scores on "potency" and "activity" factors by all testees. This indicates a tendency towards depriving the evaluative thinking and indicates a tendency of professional consciousness gradual filling with subjective sense – the process of its development. At the same time, statistical analysis did not reveal significant differences between the rates of individual values concepts among respondents from the fourth and the fifth courses at any factor. This means that knowledge got in the final stage of getting higher education did not significantly contribute to the professional consciousness development. We explained this fact by the presence of internal conflict, which led to inhibition of students' professional activity. The conflict characterizes by the collision of senses derived in carrying out academic activities and meanings that are formed in the educational and professional activities.

Now we can consider the analysis of the results obtained by the visual semantic differential method by O. Artem'yeva (1999), in which respondents had to give descriptions to each of 8 stimulus pictures. Their descriptions were subsumed to one of the five groups based on E. Klimov classification of occupations, which clearly indicates on the objective world and coincides with the classification of basic displacing realities.

Analysis of the world objects classification ways allowed to say that high percentage of the students of magistracy and baccalaureate has a quite pronounced professional orientation of semantics. Besides, we observed a positive dynamics of the level of descriptions professional orientation that coincides with the process of profession acquiring. Compared with the results of the first-year and the third-year students of baccalaureate (38.03 % and 22.54 % of socio-oriented descriptions of the total number of descriptions), the students of magistracy demonstrated growing number of descriptions that correspond to professional orientation "man-man" (41.27 % and 46.49 % of socio-oriented descriptions of the total number of descriptions). However, at the same time, conducted statistical analysis showed the absence of any dynamic changes in this indicator. It means that, despite the prevailing choice of the reality of social facilities and interpersonal relationships as distinctive replacing reality, there is no professional consciousness development of the 1st-2nd -year students getting master's degree.

Thus, data obtained due to the methods, allowed us to make conclusion about certain levels of professional consciousness of the students at bachelor's and master's levels. For dividing these developmental levels, we identified 3 criteria. In selecting the criteria, we relied on the psychosemantic approach (consciousness study) (Artem'yeva Ye.YU. & Khanina I.B., 1984), research of N. Shevchenko on the structure of professional consciousness (Shevchenko N.F., 2005), our own theoretical ideas concerning the developmental stages of professional consciousness of the future teachers at certain stages of education (based on N. Chepeleva scientific works (Chepeleva N.V.,1999)).

So, the above - mentioned criteria are: positive dynamics of the individual values of professional space concepts that manifests in the rate index of the factor loadings (factors of "evaluation", "potency" and "activity"); importance of a certain professional space concept that manifests in the vector length by the totality of "evaluation", "potency" and "activity" factors; prevailing choice of the reality of social facilities and interpersonal relationships that manifests in the representation of the descriptions corresponding to professional orientation "man-man".

To obtain statistically reliable results on the characteristics of professional consciousness development of the future teachers, we have found it necessary to determine standard indicators of the developmental levels. That is why we converted the above criteria results into a single system of evaluation, using a four-rate standard scale. This scale is widely used by Ukrainian scientists in evaluating professional preparation of pedagogical specialties students, in evaluating some professional activities quality and the competence of the educators. For this we defined standard rates for each of 3 criteria – average values and standard deviations, – which corresponded to the four levels of the professional

consciousness development: optimal (high), necessary (satisfactory), critical (middle) and inadmissible (low).

Consider results of the first criterion. For “evaluation” factor, we have calculated the following limits of the professional consciousness developmental levels: 0-4.1 – inadmissible (low); 4.2-7.8 – critical (middle); 7.9-11.5 – necessary (satisfactory); 11.6-12 – optimal (high) level of development. Accordingly, 75% of students’ rates of magistracy and baccalaureate were within the middle (critical) and 25% – within the satisfactory (necessary) level of development. Herewith, rates of the first-year bachelor students on two indexes – “Speech” and “Thinking” – were in the interval of the satisfactory developmental level, but of the third-year students – only on indicator “Speech”.

Students of the fourth course of baccalaureate demonstrated 2 stimulus concepts - “Knowledge” and Speech”, while students of the 1-2 course of magistracy - six stimulus concepts (“Knowledge”, “Thinking”, “Self-actualization”, “Pupil”, “Interaction”, “Speech”) in the frame of the satisfactory (necessary) level of development. We did not register a single rate within the low and high levels of development.

For “potency” factor, limits of the professional consciousness developmental levels we have set as follows: 0-1.6 – inadmissible (low); 1.7-5.5 – critical (middle); 5.6-9.5 – necessary (satisfactory); 9.6-12 – optimal (high) level of development. It was determined that 62.5% of the respondents rates from all educational levels were within the middle (critical) and 37.5% – within the satisfactory (necessary) level of development. Indexes within the inadmissible and optimal levels were absent.

The first-year students getting bachelor degree demonstrated satisfactory level of development of consciousness on six scales (“Knowledge”, “Vocation”, “Authority”, “Thinking”, “Self-actualization”, “Interaction”), but the third-year students – only on two (“Authority” and “Self-actualization”). Herewith the highest rates of the first-year and the third-year students of baccalaureate were registered at the stimulus concepts that characterize a teacher personality. It can be supposed that for these students who have just finished school and remember experience of relationships with the teachers, it is easier to assess teacher’s personal peculiarities as opposed to the teaching activity. The above may not witness about satisfactory level of professional consciousness at this stage of education.

Students of the fourth course of baccalaureate showed four (“Knowledge”, “Authority”, “Self-actualization”, “Interaction”) while students of the 1-2 courses getting master’s degree demonstrated three stimulus concepts (“Self-actualization”, “Interaction”, “Reflection”) within the satisfactory (necessary) level of development. The highest results of the students from the fourth year of baccalaureate and the 1st-2nd years of magistracy, in contrast to the results of the 1st-3rd years of baccalaureate, were allocated quite evenly because of scoping both personal peculiarities and teaching activity assessments. We explain this fact by inclusion of senior individuals to the professional reality in the framework of quasi-professional and educational and professional activities.

For “activity” factor we have calculated the following limits of the professional consciousness development: 0-2.4 – inadmissible (low) level; 2.5-6.4 – critical (middle) level; 6.5-10.5 – necessary (satisfactory) level; 10.6-12 – optimal (high) level. Accordingly, 67.5% of students’ rates from all courses were within the middle (critical) and 32.5% – within the satisfactory (necessary) levels of development in the absence of rates, corresponding to the low and high levels.

Among the first-year students of bachelor’s degree satisfactory level of development was registered for three stimuli (“Authority”, “Pupil”, “Speech”), but among students of the third course – in none of the cases. The fourth-year undergraduate students and the 1st-2nd - year students of magistracy had equal results: their valuations of the same five concepts of the professional space (“Authority”, “Thinking”, “Self-actualization”, “Pupil”, “Speech”) were in the range of satisfactory developmental level.

Thus, only part of the first-year bachelor students’ results reached the necessary level of development and most of them were located within the critical. Almost all results of the third-year respondents placed within the critical level of development. The highest results were presented among the students of the 1-2 courses of magistracy. But at the same time it’s necessary to take into consideration that statistical difference between the students of the fourth course of baccalaureate and the students of the 1-2 courses of magistracy was absent. This fact lets us say about the same level of professional consciousness development of the students of these courses. Thus, the majority of rates of the fourth-year undergraduate students and the 1st-2nd - year respondents studying for master’s degree reached the necessary level of development.

Consider the results of the second criterion – the vector length by the totality of “evaluation”, “potency” and “activity” factors, where the limits of developmental levels were as follows: 0-7.7 – inadmissible (low); 7.8-11.6 – critical (middle); 11.7-15.4 – necessary (satisfactory); 15.5-20.8 – optimal (high).

Among the students of the first course of baccalaureate, the vector length of the three stimulus concepts (“Vocation”, “Authority”, “Thinking”) was within the satisfactory level of development and the other rates corresponded to the middle level. Among the students of the third course the vector length was in the critical level diapason, except the stimulus rate “Self-actualization”, which corresponded to the satisfactory level and the stimulus rate “Control”, which was low (inadmissible).

Most of the fourth-year students’ rates were also within the middle level of development, except rates of the stimuli “Authority”, “Self-actualization” and “Thinking”, where the vector length corresponded to the satisfactory level. Respondents from the magistracy course got the highest results. Their vectors length in the five stimulus concepts (“Thinking”, “Self-actualization”, “Pupil”, “Interaction”, “Speech”) matched the necessary level of development and the remaining rates – the middle.

Consider the results of the third criterion – representation of the descriptions that correspond to the “man-man” professional orientation. For this criterion, limits

of developmental levels were as follows: 0-3.5 – inadmissible (low); 3.6-5.1 – critical (middle); 5.2-6.7 – necessary (satisfactory); 6.8-20 – optimal (high).

We calculated average rates (average number of the socio-oriented descriptions) for each course of respondents in order to compare these rates with a standard scale of the professional consciousness developmental level. The average rate of the first-year bachelor respondents was 5.14 points and was subsumed into the middle level. For the students of the third course the average rate was lower – 4.58 points, – but also pertained to the middle level of development. The rate of the fourth-year students belonged to boundaries of the satisfactory level (5.24 points). The average result of the master students appeared to be the highest – 5.55 points, – but also was in diapason of the satisfactory level. However, together with the given data we should notice that only the fourth-year students and magistracy students showed the dominance of the descriptions that correspond to the “man-man” professional orientation over the other types of descriptions.

Thus, based on the third criterion, we can say that the fourth-year bachelor students and master students, unlike other respondents, clearly demonstrate a prevailing choice of the reality of social facilities and interpersonal relationships as the distinctive replacing reality. This may indicate a higher level of professional consciousness of the senior students as compared with the other ones.

After analyzing the results of the defined criteria we can say that prevalent number of rates of the first-year and the third-year bachelor students is within the critical level of development, but nevertheless some rates reach the satisfactory level boundaries. Most answers of the fourth-year students and students from magistracy is within the satisfactory (necessary) level of development. Rates corresponding to the high level were absent, and corresponding to the low level – slightly, only for the bachelor students of the third course.

Thus, the level of professional consciousness of the first-year and the third-year bachelor students can be defined as critical (middle), and of the fourth-year bachelor and master students – as necessary (satisfactory). Identifying the levels of professional consciousness it is necessary to emphasize the lack of statistical difference between indexes of the fourth-year students from baccalaureate and from magistracy for both methods. Obviously, despite the expansion, deepening and supplementing the competences acquired on the first stage of getting higher education, there is no significant increase in the level of the master course students’ professional consciousness. This fact contrasts with the positive changes that take place in the professional consciousness development of the bachelor course students, and which can be clearly seen in large numerical gaps between the students’ rates from the first to the fourth courses. The above mentioned information points to the necessity of developing and implementing of practice-focused measures for purposive development of professional consciousness of the future teachers. The measures should be implemented from the fourth year studying at the university in order to ensure efficiency of the further professional training and activities.

Conclusion. The article presents the results of the empirical research of peculiarities of professional consciousness development of the future teachers.

Dynamics of the indicators of professional consciousness development of the future teachers in the process of educational preparation – individual values of professional space concepts and ways of classifying the world objects – has been shown. The criteria and the levels of professional consciousness development of the students getting the higher education level “Bachelor” and “Master” have been identified.

The prospects of the solution of the noted scientific problem we foresee in inventing and implementing the program of psychological and pedagogical support of professional consciousness development of the future teachers in the system of higher education.

References

- Akopov, G. V. (2010). *Psikhologiya soznaniya: Voprosy metodologii, teorii i prikladnykh issledovaniy [Psychology of consciousness: Questions of methodology, theory and applied research]*. Moscow: Institut psikhologii RAN [in Russian].
- Artem'yeva, Ye. YU. (1999). *Osnovy psikhologii sub'yektivnoy semantiki [Basics of subjective semantics psychology]*. Moscow: Smysl [in Russian].
- Artem'yeva, Ye. YU. & Vyatkin YU. G. (1986). Psikhosemanticheskiye metody opisaniya professii [Psychosemantic methods for the profession describing]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, № 3, p. 127–133 [in Russian].
- Artem'yeva, Ye. YU. & Khanina, I. B. (1984). Obucheniye professii kak perestroyka semanticheskikh sostavlyayushchikh sub'yektivnogo opyta [Job education as the restructuring of subjective experience semantic components] *Myshleniye i obshcheniye v konkretnykh vidakh prakticheskoy deyatel'nosti – Thinking and communicating in specific practices*. Yaroslavl': YarGU, p. 107–118 [in Russian].
- Guslyakova, N. I. (2010). Psikhologicheskiye mekhanizmy stanovleniya i razvitiya professional'nogo soznaniya budushchego uchitelya [Psychological mechanisms of formation and development of professional consciousness of a future teacher]: *Doctor's thesis*. Chelyabinsk [in Russian].
- Isayev, Ye. I., Kosaretskiy, S. G. & Slobodchikov, V. I. (2000). Stanovleniye i razvitiye professional'nogo soznaniya budushchego pedagoga [Formation and development of professional consciousness of a future teacher]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, № 3, p. 57–67 [in Russian].
- Kucherovskaya, N. A. (2007). Psikhosemanticheskaya struktura professional'nogo soznaniya praktikuyushchego psikhologa [Psychosemantic structure of the professional consciousness of a practicing psychologist]: *Candidate's thesis*. Kyiv [in Russian].
- Tsokur, O. S. (1998). Katehoriya pedahohichnoyi svidomosti v teorii ta praktytsi profesynoyi pidhotovky vchytelya [Category of pedagogical consciousness in the theory and practice of teacher training]: *Candidate's thesis abstract*. Kyiv [in Ukrainian].
- Chepeleva, N. V. (1999). Formuvannya profesynoi kompetentnosti v protsesi vuzivs'koi pidgotovki psikhologa-praktika [Formation of professional

- competence during university preparation of a practical psychologist]. *Aktual'ni problemi psikhologii – Current problems of psychology*, vol. 19, p. 271–278 [in Ukrainian].
- Shevchenko, N. F. (2018). Rozvytok profesiinoi svidomosti psykholoha: vid kontseptsii O.M. Leontieva do avtorskoi modeli [Development of professional consciousness of a psychologist: from the concept of O. M. Leontiev to the author's model]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, № 3–4 (73–74), p. 82– 90 [in Ukrainian].
- Shevchenko, N. F. (2005). *Stanovlennya profesiynoyi svidomosti praktychnykh psykholohiv u protsesi fakhovoyi pidhotovky [Formation of the professional consciousness of practical psychologists in the educational process]* : Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
- Shevchenko, N. F. & Chepishko, O. I. (2015). *Profesiyna svidomist maybutnoho vchytelya: psykholemantychnyy ta rozvyvalnyy aspekty [Professional consciousness of a future teacher: psychosemantic and developmental aspects]*. Zaporizhzhya: Zaporizkyy natsionalnyy universytet [in Ukrainian].
- Boreham, N. & Gray P. (2005). *Professional Identity of teachers in their early development. Early Professional Learning project*. University of Stirling (UK): Dublin Symposium [in English].
- Bravo, P., Magnoler, P. & Conde-Jiménez, J. (2018). Identification of Levels of Sustainable Consciousness of Teachers in Training through an E-Portfolio. *Sustainability*, <https://doi.org/10.3700.10.3390/su10103700> [in English].
- Cattley, G. (2007), Emergence of professional identity for the pre-service teacher. *International Education Journal*, № 8 (2), p. 337–347 [in English].
- Graham, A. & Phelps, R. (2003). Being a teacher: Developing teacher identity and enhancing practice through metacognitive and reflective learning processes. *Australian Journal of teacher Education*, № 27 (2), p. 11–24 [in English].
- Omelchenko, M. (2019). Theoretical aspects of formation of the teacher's professional consciousness. *The Scientific Heritage*, № 38-2 (38), p. 61–64 [in English].
- Sachs, J. (2001). Teacher professional identity: competing discourses, competing outcomes. *Journal of Education Policy*, № 16 (2), p. 149–161 [in English].
- Zembylas, M. (2003). Interrogating teacher identity: emotion, resistance, and self-formation. *Educational theory*, № 53 (1), p. 107–127 [in English].